

פרויקט בן-יהודה זקוק לעזרתכם. לחצו כאן לפרטים.

ספרי לנו מה שגוי _

דואל:

זכרו שאין משמעות למספרי שורה או עמוד בטקסט רציף באינטרנט. אנא ציינו מספר פסקה, ו/או העתיקו כמה מלים סביב כל שגיאה, כדי להקל עלינו למצוא את הטעון תיקון.

רשימת הגהות:

נודיע לך בדואל כשנעיין בהגהות ונתקן את הטקסט.

שלח

נשמע לשמוע מה אהבת _

דואל:

ההמלצה שלך:

(אנו מפרסמים המלצות ביומן הרשת שלנו)

[YouTube](#) - פרויקט בן-יהודה: [בפייסבוק](#) | [ב](#)

[יומן הרשת של פרויקט בן-יהודה](#)

שלח

זכרונות קוטיק – פרק ראשון

[לתוכן הענינים](#)

פרק ראשון

העיירה שלי - ה"סלופ" - ה"סקזקה" - ויסוקי -
 המסחר באותם ימים - יהודים ופריצים - הכנסייה
 הרוסית והכנסייה הפולנית - הכומר הרוסי והכומר
 הפולני - אוסרסקי - יורשו של אוסרסקי -
 האססור - כיצד נהג יהודי להעביר את יומו -

הגבירים הקמצנים - המשפחות המכובדות בעיירה -
 שעפסל הכליזמר - מרדכי-לייב - ר' שמחה-לייזר -
 שבת בעיירה - אנשי ריב ומדון - מחלוקות -
 המלשין איצ'ה שייטעס - זסטביה - מלמדים -
 לימודים בימים עברו - הגויים - הדוקטור - מרפאים
 - ה'תלמוד תורה' - בית המרחץ - המקווה - הנהר -
 שחינייה של קאמניץ - ההקדש - הרב - מגידים -
 בית העלמין - חברה קדישא

העיירה קאמניץ, מקום הולדתו, ידועה בזכות המגדל העתיק, שכונה
 "סלופ".^[1] איש לא ידע מה מקורו של מגדל זה וההשערה היתה שהוא שריד
 ממבצר קדום. המגדל היה גבוה וכתליו העבים נחרצו בחרכי ירייה לתותחים
 ולרובים. בימיו של סבא עדיין מצאו שם פגזים שמשקלם עשרה פונט^[2] - אות
 וסימן שדרך החרכים הללו אכן ירו. הלבנים שמהן נבנה המגדל היו כה מוצקות
 עד שאי אפשר היה לשבור מהן ולו חתיכה קטנה. בקאמניץ סיפרו, שאת המגדל
 הזה בנו עם חלבוני ביצים ולכן הוא חזק כל כך... כשהצאר אלכסנדר השני^[3]
 וידידיו הנסיכים האירופים ערכו מסע ציד ביער ביילווייז'ה,^[4] כשבעה מיל^[5]
 מקאמניץ, נהגו כל המיניסטרים והגנרלים שליווהו לבוא לעיירה ולהתבונן
 במגדל ההיסטורי הזה.

בכוונה התחלתי את סיפורי דווקא במגדל הזה, משום שכאשר אני נזכר
 בעיירתי מיד צף בזיכרוני אותו "סלופ" כמין אות וסימן, כסמל שיש לו איזו
 משמעות בלתי מובנת.

ועכשיו אני יכול לתאר את העיירה עצמה.

בימים שבהם אני פותח את זיכרונותי, לפני שישים שנה,^[6] היו בקאמניץ
 מאתיים וחמישים בתים - ישנים, שחורים וקטנים, שגגותיהם מכוסים רעפי עץ,
 וכארבע מאות וחמישים "נפשות" שנרשמו ב"סקזקה",^[7] דהיינו ברשומות
 הממשלתיות. כאן מתבקשת, כמובן, השאלה: מאתיים וחמישים בתים וארבע
 מאות וחמישים נפש - הכיצד? התשובה לכך פשוטה מאוד. לפני שנת 1874,
 קודם שהונהגה שיטת הגיוס החדשה לצבא,^[8] כמעט שני-שלישים מן היהודים
 לא היו רשומים. השלטונות, כמובן, ידעו זאת אבל עברו על כך בשתיקה. בשנת
 1874 נתפרסם צו מטעם הצאר, שכל ה"נעלמים" (דהיינו, כל אלה שלא היו
 רשומים עד אז),^[9] שיבואו להירשם ב"סקזקה", לא יענשו על כך. בכל עיירה
 וכפר עברו אז ועדות לרישום הנעלמים.

מעניין לספר כיצד גויסו באותם הימים החיילים לצבא מתוך אותן ארבע מאות וחמישים הנפשות שכן היו רשומות בעירתי: ארבעה מיל מקאמניץ נמצאת העיירה ויסוקי, ^[10] וב'סקזקה' שלה היו רשומות כחמש מאות וחמישים נפשות. ויסוקי וקאמניץ נתנו ביחד את מכסת המגויסים השנתית, אבל כיוון שהגיוס היה על פי אחוז מסוים, כלומר מגויס אחד לכל אלף איש, יצא שמוויסוקי ומקאמניץ גם יחד גויס בימי ניקולאי הראשון רק חייל אחד. וכך נתנה קאמניץ קצת פחות מחצי חייל, ואילו ויסוקי, שהיתה גדולה יותר, קצת יותר מחצי חייל. פרנסי שתי העיירות עמלו קשה עד שהגיעו להסכמה, ולבסוף החליטו ששנה אחת תיתן קאמניץ חייל ובשנה שלאחריה תיתן ויסוקי, ופעם בעשר שנים לא תיתן קאמניץ את מכסתה. החשבון היה פשוט: בכל שנה יש פחות חמישים איש. בתוך עשר שנים - יהיו פחות חמש מאות, כלומר לא יהיה צריך לתת. ככה גייסו חיילים באותם ימים: יהודים הגיעו להסכמה בינם לבין עצמם...

כפי שהיה מקובל אז, בעיבורה של העיר ^[11] היו שתי שורות של חנויות, שדלתותיהן הקדמיות היו פתוחות כלפי פנים. בין שתי השורות נמתחה סמטה צרה, שרק בקושי יכלה עגלה לפלס בה את דרכה. בשלוש או ארבע חנויות עסקו במכירת בדים משובחים עבור היהודים והפריצים שגרו מחוץ לעיר; בשלוש או ארבע חנויות אחרות מכרו סיגרים, מטפחות, בדים וכדומה; בשאר החנויות מכרו דברי סדקית, זפת, עֶטֶרן וכיוצא באלה.

במסחר בחנויות עסקו רק הנשים - זקנות, צעירות, נערות וילדות. וכולן ישבו אלה מול אלה, כעוסות ונרגשות. לצדן היו, כמובן, גם עוזרות בשפע - בחורה או אישה - שקראו לקונים המזדמנים - בדרך כלל איכרים ואיכרות - ושידלו אותם להיכנס אל החנות. אבל לסוג היותר נכבד של קונים - היהודים והפריצים - היו חנויות קבועות שבהן היו רגילים לקנות. את הקונים הללו לא העזה אף אחת לשדל ולסחוב לחנותה כמו שסוחבים דג מלוח. ^[12] לכל היותר ליוו אותם ואת בעלת החנות שהרוויחה מהם בקללה חרישית.

הפדיון, למעט בימי ראשון, היה למעשה דל, משום שהאיכרים כמעט שלא הגיעו לעיירה בימים אחרים. הנשים ישבו אפוא בפתח החנויות באפס מעשה ולא עשו דבר. ימי ראשון, לעומת זאת, היו ימי שוק של ממש. האיכרים באו בהמוניהם, וסביב החנויות נוצרה צפיפות גדולה, כמו זבובים שמתרוצצים על שמשת חלון שנמצא בה גרגר סוכר.

בתי המרווח נחשבו בין העסקים הגדולים שבעיר, וכאלה היו לא מעט. האיכרים גם יכלו לסעוד שם בגבינה, דגים מלוחים ומלפפונים. גם יין מתוק ^[13]

לא חסר שם, וממנו לגמו השלכטיץ' [14] או הפריצים הזעירים. הם לא הסתפקו, כמו האיכרים, בקינוח של גבינה או דג מלוח, אלא הרשו לעצמם לאכול בשר ברווזים או דגים. גם את בתי המרזח הללו ניהלו נשים, בדיוק כמו את החנויות, אבל בימי ראשון, ימי הפדיון הגדול, באו גם הגברים לעזור.

ובכן, במה עסקו הגברים? גם הם לא התבטלו. מחוץ לקאמניץ היו כמאתיים פריצים בעלי אחוזות. לכל פריץ היו כמאתיים או יותר צמיתים, שעבדו למענו בפרך יומם ולילה. הפריצים רצו, כמובן, ליהנות מן החיים, ולכן לכל אחד מהם היה בעיירה יהודי אחד או שניים שסרו למרותו. מעסקים אלה היתה ליהודים פחות או יותר פרנסה. [15]

אם מסביב לפריץ כרכרו שני יהודים, אחד מהם היה "יהודי יפה" וסוחר מכובד, ואילו השני - "יהודי קטן" והרבה פחות מרשים בהופעתו ובהיקף מסחרו. שניהם היו משרתיו של הפריץ לכל דבר ועניין - היהודי היפה עסק בעיקר במתן עצות, ואילו השני שירת אותו בעבודות שונות ובמעשי ערמה. אבל שניהם כאחד - על אף שהתפרנסו חלקית מן הפריץ ועל אף שהוא הגן עליהם מפני השלטונות [16] - חיו באימה מתמדת מפניו. יש להודות לאלוהים עשר פעמים ביום שפרשת היחסים יהודי-פריץ עברה מן העולם. [17]

כשהתחשק לו היה הפריץ מלקה את היהודי שלו ואחר כך אומר: "אם תשתוק, תוכל להמשיך ולעבוד אצלי, ואם לא - אמצא לעצמי יהודי אחר במקומך. כך או כך, לא תצליח לעשות לי מאומה - האססור והאיספראוויניק שניהם לצדי." היהודי שתק וחשב לעצמו: מילא המכות, הרי משום כך הוא פריץ, אבל לכל הפחות בזכותו אני גם מצליח להתפרנס קצת. וגם אם אמות, לילדים שלי תהיה בעתיד פרנסה ממנו.

וכך באמת היה. כשהיהודי מת, הפריץ לקח במקומו את בנו או את חתנו, מי שיותר מצא חן בעיניו, כפי שנוהגים בשידוך. היהודי "ירש" אפוא את הפריץ; כן, הפריץ היה מין ירושה שכזאת.

כאן ראוי לציין, כי לפריץ היה בעיירה גם בעל מלאכה משלו, ורק לו הוא נתן עבודה. [18] בעלי המלאכה שבעיירה מרובים היו: סנדלרים, חייטים, פחחים וכיוצא באלה, ומובן שפרנסתם היתה קשה יותר משל החנוונים. ואף על פי שהם שילמו שכר דירה נמוך מאוד - עשרה או שנים עשר רובל לשנה, בכל זאת התקשו מאוד לשכור לעצמם דירה, ובבית קטן אחד התגוררו שתיים או שלוש משפחות. [19]

באותם הימים היו האססור והאיספראוויניק המושלים היחידים. אם שני

יהודים התקוטטו, מיד רצו לאססור עם הנשים ועם הילדים, עם העוזרים ועם הידידים הטובים והקרובים, והאססור פסק לטובת מי ששיחד אותו יותר או מי שיותר מצא חן בעיניו. אם אחד מהם היה תקיף ואוהב ריב ומדון ולא הסתפק בגזר דינו של האססור, היה רץ אל האיספראוויק שבבריסק^[20] ומתלונן על האססור. אבל רק לעתים רחוקות זה עזר לו. במקרה כזה, חייו לא היו שווים עוד פרוטה. האססור פשוט קבר אותו חי ורדף אחריו בכל הזדמנות, ועד מכות ומאסר הגיעו. האיספראוויק עמד כמובן תמיד לצדו של האססור.

האיספראוויק ריכז בידיו את כל הכוח ושלט על כל הסביבה. הגופרנטור,^[21] לעומת זאת, היה משהו אחר לגמרי שקשה בכלל לתפוס. הוא נחשב למעין קיסר, ולפנות אליו בעניין כלשהו הנוגע ליהודים - דבר זה כלל לא עלה על הדעת.

לפריץ היה סוכן יהודי, שהתגורר עמו באחוזתו. בנוסף, היה לו גם חוכר, שעל פי רוב אף הוא היה יהודי, ואם היו לו, לפריץ, כמה אחוזות וכמה כפרים, גם בהם ישבו יהודים - סוכן וחוכר. יהודים אלה, אין צריך לומר, רעדו מפניו של הפריץ.

באותם זמנים, כשלפריץ לא היתה כל בעיה להכות איכרים ואיכרות, זקנים וצעירים, מה כבר היה איכפת לו מן היהודון? אפשר להבין את אימת המוות שחשו הסוכן, החוכר ובני ביתם מפני הפריץ. אם למי מהם היו, חלילה, גם בנות יפות, זו היתה כבר ממש צרה צרורה. הם רעדו מפחד שמא תמצאנה הנערות חן בעיני הפריץ, שבכוחו היה לעשות ככל העולה על רוחו. הבנות היפות של היישובניקים^[22] היו תמיד מטונפות, לא רחוצות, מוזנחות וקודרות, כדי שיופיין לא ימשוך תשומת לב. רק כשנסעו לעיר והתרחצו היטב בסבון, יכלו הכול לראות שהן אכן יפות.

כל דבר שהפריץ נצרך לו הוא השיג, על פי רוב, באמצעות היהודים שלו. הוא סבר כי היהודי הוא יצור חכם וערמומי, ועם זאת ישר (כל פריץ האמין שרק היהודנים שלו ישרים, אבל השאר - רמאים וגנבים). הוא היה מטיל עליהם שליחויות שונות אל עמיתיו, הפריצים האחרים. ועל אף שהיה לו בחצרו אקונום,^[23] שהיה אחראי על כל האחזזה והשגיח על האיכרים, בכל זאת העדיף הפריץ שהיהודים שלו הם שימלאו את פקודותיו. יהודי יכול לסדר כל דבר טוב יותר - כך חשב - ובלי "מושקה"^[24] או "שמוליק" לא היה זו ממקומו.

הפריצים של קאמניץ לא היו, בדרך כלל, עשירים גדולים. אדמתה של קאמניץ היתה חולית ובלתי פורייה: משטח של כשמונה דונם היו קוצרים לא

יותר ממאתיים וארבעים אלומות תבואה,^[25] ובכל אלומה שכזו לא היו יותר מחמישה-שישה פוד^[26] גרעיני דגן. רק מעט חיטה גדלה באדמות קאמניץ. אבל אפשר היה, בכל זאת, למצוא פה ושם חלקת אדמה טובה, בשטח של כמה ויורסטאות מרובעות,^[27] ואז ניתן היה להפיק מכל שמונה דונם כשבע מאות עד תשע מאות אלומות תבואה.

הפריצים, שגרו זה בשכנותו של זה - במרחק שלוש או ארבע ויורסטאות - נהגו לעתים קרובות לערוך נשפים, פעם אצל פריץ זה ופעם אצל אחר. הנשפים הללו היו מפוארים ויקרים והוגשו בהם יינות מעולים. אבל בעטיים התרוששו לא מעטים מהם, ועל כן הם היו תמיד לחוצים ודחוקים בכספם.

היהודים קנו מהם תבואות, י"ש, צמר, צאן ובקר, ותמורת הסחורה שילמו מראש סכום גדול, לא פעם הרבה יותר מערכה האמיתי. אמנם לא חסרו גם מתחרים, כאלה שרצו אל הפריץ והסיגו את גבולו של הסוחר הקבוע. לעומת זאת, את קניותיו נהג הפריץ לערוך רק אצל היהודים שלו, בעלי ה"חזקה",^[28] שבהם אסור היה להתחרות.

הפריצים אהבו כלבים - זאת היתה האופנה. לכל פריץ היו כלבים מסוגים שונים - היו כלבי ציד, והיו כלבים שהתנפלו ללא כל נביחה על זרים וכמעט שטרפו אותם. היה גם מין שלישי של כלבים שרק נבחו ולא נשכו, והיו כאלה שגם נבחו וגם נשכו. סוגי כלבים שכאלה היו בחצרו של כל פריץ, והסבל שהביאו הכלבים הללו על היהודים שהלכו אל הפריץ יש בו למלא דף "נאה" בתולדות הגלות.

כשיהודי נסע אל הפריץ, ראשית כול הוא עצר את עגלתו לפני שער האחוזת והמתין עד שיראה איזה איכר או איכרה. אלה הובילוהו לפינה כלשהי אל הסוכן, ומשם כבר היה מישהו מוביל אותו אל הפריץ. כשיצא היהודי החוצה שלח הפריץ מישהו שילווה אותו אל שער הארמון. אם היה היהודי ראוי לכבוד הזה, שלח הפריץ משרת שילווה אותו אל שער הכניסה הראשית של האחוזת, אבל אם לא התמזל מזלו והיה עליו לחזור לבדו, הוא נאלץ, מפוחד עד מוות, לגרור את עצמו מהארמון עד שהגיע לסוכן וזה ליווה אותו החוצה.

כל עוד לא הגיע היהודי לשער האחוזת, לא יכול היה להיות בטוח מאימתם של הכלבים הנרגזים. אם בשל איזה דבר קל ערך לא מצא היהודי חן בעיני הפריץ, חייו לא היו שווים חצי גרוש. הפריץ ציווה עליו ללכת לבדו עד שער היציאה, וכאן התרחשה מסכת שיטתית של לעג ועינויים. בהתחלה שלח הפריץ כמה כלבים שרק נובחים אך אינם נושכים, מיד אחר כך - כלבים מסוג אחר, ואחריהם את הנושכים האמיתיים. אלה התנפלו על היהודי מכל הצדדים, לא

אפשרו לו לזוז, לא קדימה ולא אחורה, ואגב כך הוא חטף מנה הגונה של נשיכות. היהודי פחד עד מוות. צעקותיו עלו עד לב השמים, ואילו הפריץ, עם כל בני משפחתו, עמד על המרפסת וצחק.

לעתים, כשהפריץ כעס על יהודי, יהיה זה אפילו יהודי נכבד ויחסן, הוא היה משגר שליח כדי שיכניס אותו דרך השער וקורץ אליו לנטוש את היהודי באמצע החצר. או אז נקלע היהודי היחסן לאותה "חגיגה" כמו היהודי הפשוט (אבל אי אפשר להכליל ולומר שכל הפריצים התייחסו רע כל כך ליהודים. היו ביניהם גם פריצים הגונים שהתייחסו בצורה אחרת לגמרי אל היהודים).

מובן מאליהם שאותם יהודים חזרו הביתה חצי חיים וחצי מתים, ולעתים, מרוב פחד נפלו למשכב. האישה, ובעיקר הילדים, פרצו בבכי למראה אביהם הרועד והחיוור, ואז נשתררה בבית אווירה של יום כיפור. לאחר כמה ימים שב הפריץ וקרא לאותו יהודי שיבוא אליו בדחיפות משום שהוא מאוד זקוק לו, וכמובן ששוב נחפז היהודי ורץ אליו. וכי מה לא יעשה יהודי בשביל פרנסה?

היהודי ניחם את אישתו, שהפריץ איננו רע כל כך ביסודו ושאפשר להסתדר אתו ולהתפרנס ממנו. רק כשהוא תופס איזו שעה גרועה, קליפה, ^[29] אזי רע ומר. הוא אמר: "מסתמא, הכול בא מאלוהים, ודבר איננו נעשה ללא רצונו. אלוהים רצה להעניש אותי והכניס לראשו של הפריץ איזה שיגעון. הלוואי שבזה יסתיימו כל צרותי ולעתיד לבוא ישמור עלי אלוהים מפני הכלבים הרעים."

הפריצים שהתגוררו מחוץ לקאמניץ הגיעו לכנסייה כמעט בכל יום ראשון. בחגים חשובים נהגו כל הפריצים להתכנס יחדיו. כל אחד מהם השתדל שמרכבתו, סוסיו ורתמותיהם יהיו הדורים משל רעהו. קשה לתאר את הפאר של המרכבות והסוסים הללו. הן נסעו בכל רחבי העיר וחנו בכל הרחובות. פריץ אחד נסע במרכבה יקרה שארבעה סוסים יקרים רתומים לרוחבה, זה לצד זה. הסוסים ורתמותיהם היו עטורים כסף וזהב, ואף הרפב ועוזרו היו עדויים זהב וכסף. פריץ אחר נסע עם ארבעה סוסים רתומים לאורך, שני צמדים זה אחר זה, ואלה היו מקושטים אף יותר. אצל השלישי היו שישה סוסים - ארבעה רתומים לצדי המרכבה ושניים בחזית. ואם לא די בכך, היו משרתים אחרים מחזיקים חצוצרה נאה מכסף. בכניסה לעיירה היו מריעים והרפבים היו מצליפים בשוטים הארוכים - כל זה יחד הטיל פחד גדול על כולם. אפילו פריצים, שלא היו בעלי אחוזות גדולות והחזיקו ברשותם רק כמה עשרות צמיתים, לא חסכו שום סכום כסף על מרכבה וצמד סוסים.

לאחר שיצאו מן הכנסייה התפזרו כולם. כמה פריצים נסעו לחייצ'ה טרינקובסקי, ^[30] ליטול ממנה כמה בקבוקי יין טוב ותה משובח. אחרי המרכבות

רצו כלבי ציד ארוכי רגליים, לצווארם קולרי כסף יקרים.

שתי כנסיות היו בקאמניץ. כנסייה אחת פולנית - בשביל הפריצים. האיכרים הקתולים הלכו לכנסיות כפריות ולא, חלילה, לזו של הפריצים. בכלל, אסור היה לאיכרים להסתובב ברחוב שבו שכנה הכנסייה.

הכומר הפולני ושני עוזריו התגוררו בחצר גדולה לא הרחק מן הכנסייה. בחצר היה גן יפה ובו עצי פרי מלבליים ופרחים יפים וריחניים. הריחות שעלו מחצרו של הכומר היו כה חריפים, עד שהאף היהודי לא היה מסוגל לסבול אותם והראש החל להסתובב סחור סחור. הכומר עצמו חי כנסיך, עם סכ'ם של כסף וזהב - ממש כמו קיסר. הפריצים הגדולים באו לסעוד עמו ארוחת בוקר לאחר תפילת יום ראשון.

לכומר היו מרכבות מסוגים שונים - סגורות ופתוחות, רתומות לסוסים אבירים, וכשנסע היו שני צמדי הסוסים רתומים בטור, זה לאחר זה. ברשותו היו שדות וכרי דשא לרוב, והאיכרים - הצמיתים של הפריץ - הם שעיבדו אותם עבורו. לעתים קיבל הכומר מתנה מאחד הפריצים - כמה איכרים. זו היתה מתנה לכל החיים. לכומר גם היו הרבה פרות ומיני עופות, ובחצר - אגם מלאכותי ובו דגים רבים. מלבד כל זה היו לו גם משרתות וחדרניות יפות מאוד מבנות האיכרים, שגם אותן קיבל במתנה מהפריצים.

בזמנו, כשעוד הייתי ילד, גרנו בבית המרזח של הכומר, ממש מול החצר שלו. זה היה בית נהדר, שאותו בנה הכומר כדי להגדיל את הכנסתו. שלא כאחרים, שחויבו לשלם לפריץ מס על מצרכים כגון יל'ש, בירה, מלח, נרות, טבק, ועוד ועוד, הכומר היה פטור מכך. וכיוון שהחכירה הכללית ^[31] של העיר היתה ברשותנו, נאלצנו לחכור גם את בית המרזח של הכומר, כדי למנוע בכך את האפשרות לתחרות חופשית. שילמנו לכומר שלוש מאות רובל לשנה עבור בית המרזח, שבו גם התגוררנו. אני זוכר שלכומר היו ארבע אחיות, גבוהות, דקות גזרה ויפות באופן בלתי רגיל. הן התלבשו בבגדים יקרים והתייפו והתקשטו כמו שרק נשותיהם של אדונים גדולים נהגו להתלבש.

בית הכומר המה תמיד מאורחים, ביום ובלילה, שרקדו סביב האחיות היפהפיות. יומם וליל לא פסקה ההילולה בביתו של הכומר. הם ניגנו בכלי נגינה מסוגים שונים, וקול הצלפות השוטים של נהגי המרכבות שנתערבב בנשיפת החצוצרות טרד את שנתנו לילות שלמים.

הכומר הרוסי העני התפוצץ מקנאה למראה חיי הפאר והמותרות של הכומר הקתולי. הוא נשבע בפני קהל האיכרים, צמיתיו של הפריץ, ובפני היהודים, שהעלמות היפהפיות כלל אינן אחיותיו של הכומר. הן בכלל זרות לו לגמרי,

מאהבות שלו. אך כיוון שלכומר קתולי אסור לשאת אישה הוא הפיץ שמועה שאלה אחיותיו. צריך להודות שהכומר הפרבוסלבי המסכן צדק - הן באמת היו מאהבותיו ולא אחיותיו.

הכנסייה השנייה היתה רוסית והיא שכנה על אחד ההרים שבעיר (בעיבורה של קאמניץ היו ארבעה הרים גבוהים: הר ה'סלופ', הר הכנסייה, הר אדולֶינָה והר הארמון, שעל ראשו התגורר הקומיסר [32] של הפריץ). בכנסייה עלובה זו התפללו הצמיתים הרוסים הפרבוסלבים. ברור שפריצים או אצילים פרבוסלבים כלל לא היו בנמצא, ואפשר רק לשער באיזה "עושר" חיו להם הכומר הרוסי, אישתו וילדיו.

הכומר גר בבית קטן ודל ותמיד הלך ברגל. מלבד זה הוא גם היה ביש מזל: פעם קנה בשלושים רובל סוס מסכן וכרכרה. הסוס התפגר והכומר שוב הלך ברגל. הוא היה לבוש בגדים ישנים, דהויים ומוטלאים, ובידו החזיק מקל פשוט, שחטב אחד האיכרים מיערות הפריץ ונתן לו במתנה. אומרים שכאשר נודע לפריץ על מתנת המקל, שלח את האססור אל הכומר, כדי שהלה יחזיר את המקל ויגלה את שמו של האיכר שממנו קיבל אותו. האססור, שהיה בעצמו פרבוסלבי, לא רצה לבייש את הכומר. הוא לא לקח את המקל, אבל אילץ את הכומר לגלות את שמו של האיכר. בשל מתנה תמימה זו חטף האיכר מהפריץ שישים מלקות בזרדים שנלקחו מאותו העץ.

לכומר היתה חלקת אדמה קטנה שבה זרע תבואה ואותה מכר לפרנסתו. הוא היה כל כך עני, שיהודים שילמו לו עבור התבואה עוד בטרם צמחה.

קאמניץ היתה בבעלותו של פריץ ששמו אוֹסְרֶבְסְקִי, רווק זקן שהיה קצין פולני בתקופה שלפני המרד הראשון. [33] היו לו כחמשת אלפים צמיתים, אחוזות רבות סביב לקאמניץ ואף העיר גופא היתה שלו. בנוסף לכל אלה היו לו גם ארבעה-עשר מיליון גולדן [34] בבנק. אמרו שאת כל הרכוש הרב הזה הוא הרוויח במשחקי קלפים. זה בוודאי נכון, משום שאוסרבסקי היה שחקן קלפים דגול, שתמיד זכה. רוב הזמן התגורר אוסרבסקי בוורשה ושם שיחק בקלפים עם פריצים עשירים. עוד אמרו, שהוא היה עושה כשפים, ואת כספו הרוויח בכישוף. פעם בשנה ירד לאחוזתו היפה פְּרוֹסְקָה, [35] ששכנה שמונה ויורסטאות מקאמניץ.

פריץ אחד, כמדומני ששמו היה מוֹצִיבְסְקִי, שיחק פעם קלפים עם אוסרבסקי במשך לילה שלם. המשחק היה על כל הקופה, לחיים ולמוות. קודם הפסיד מוֹצִיבְסְקִי שלושים אלף רובל במזומן. אחר כך המשיך לשחק על מרכבותיו, על סוסיו, על אחוזתו הגדולה ועל שש מאות הצמיתים שבבעלותו. הוא הפסיד את הכול ואחר כך אישר זאת בחתימתו על גבי מסמך, בשמו ובשם

משפחתו. למסמכים כאלה לא היה לכאורה כל ערך, משום שהם חסרו אישור נוטריוני. אבל אוסרבסקי לא היה מוטרד מכך - היו לו קשרים טובים עם השלטונות בוורשה, [36] וגם הגנרל-גוברנטור של פלך וילנה [37] היה בין ידידיו הטובים. ואכן, כל המסמכים שברשותו, שעליהם חתם הפריץ, היו חזקים כברזל.

אבל בכך לא נסתיימה הפרשה. לאחר שמוציאבסקי הפסיד בלהטו את הכול ולא נותר לו על מה להמר, הוא החליט לשחק על אישתו בסכום של עשרים וחמישה אלף רובל, ושוב הפסיד. [38] או אז הוא אמר לאוסרבסקי: "אם אירה בעצמי, האם תבוא ללוויה שלי?"

אוסרבסקי, פריץ פולני טיפוס, ענה לו במעין תערובת של רחמנות ואכזריות: "אני מרחם עליך ולכן אעשה עמך עסקה, ובעד דבר של מה בכך אהיה מוכן להשיב לך את כל רכושך - תנשק לי ב...!"

מוציאבסקי הסכים. ואז הוסיף אוסרבסקי: "אבל אתה תישק לי בנוכחות כל הפריצים ובנוכחות אישתך. עליה לראות זאת, משום שמכרת אותה בלי ידיעתה."

הרעיון הזה כלל וכלל לא מצא חן בעיני מוציאבסקי. "אני מעדיף להתאבד" - השיב.

"לא אתן לך" - איים אוסרבסקי וציווה להוליכו מיד לחדר מיוחד ולנעול אחריו את הדלת. שני משרתים הוצבו שם כדי לשמור עליו.

למחרת הוזמנו כל הפריצים לנשף. במהלך המסיבה ציווה אוסרבסקי לקרוא לפריץ המרושש ולאישתו שנכחה במקום. ליד השולחן התפאר אוסרבסקי בזכייה הגדולה, וציין כי בעצם הוא בכלל לא זקוק לרכוש הזה. כל מה שהוא מבקש זו רק נשיקה באותו מקום, שלא נאה לקרוא בשמו. ואם אין הוא רוצה לנשק לו, יוכל לעשות זאת אפילו לאיכר זקן.

ברור שסיפור המעשה מצא חן בעיני הפריצים הפרועים. הביאו לאולם איכר זקן והפריץ המרושש נאלץ לנשק לו שלוש פעמים... בסופו של דבר, הם הוציאו בשעת מעשה את אישתו החוצה, שלא תצפה במחזה הנשיקות המשפיל. לאחר ההוצאה לפועל החזיר לו אוסרבסקי את כספו ואת כל המסמכים. אישתו של מוציאבסקי לא רצתה לשוב אתו הביתה. הוא נסע לבדו ולמחרת ירה בעצמו. סביר להניח שעם נשיקה לאוסרבסקי עוד יכול היה לחיות, אבל לנשק לצמית - בזה לא יכול היה לעמוד.

אוסרבסקי לא בא ללוויה ואף לא אישתו של המתאבד. שניהם מיהרו לנסוע לוורשה. מרוב בושה היא לא חזרה עוד לקאמניץ, אף שהיו לה שם אב ואם

ומשפחה שלמה של פריצים גדולים.

לאוסרבסקי היו חמש עשרה אחוזות מסביב לקאמניץ ובכל אחת קומיסר מיוחד, שהיה השליט היחיד. בנוסף היו לו אקונום וגם ווייט, [39] שתפקידו היה להוציא לפועל את העונש שעליו החליטו הקומיסר או מנהל המשק. עונש זה היה, בדרך כלל, מלקות. למלקה אסור היה לטעות, דהיינו להפחית, חלילה, במספר. אם היה נותן קצת יותר, זה לא היה איכפת לאף אחד. אסור היה להתלונן על כך, משום שעל התלונה הכי קטנה היו חוטפים מלקות נוספות. הקומיסר הראשי, הממונה על כל האחוזות, התגורר בארמון נהדר, על ראש הר בלב העיר.

כל תושבי קאמניץ שילמו לפריץ מס שנתי על המגרש של ביתם. אסור היה לקנות בירה או י"ש אלא אצל הפריץ. מלבד זאת היו עוד כל מיני מסים: מס על מלח, מס על עורות - ובקיצור: על הכול. על כל מה שאדם נצרך לו הוטל מס. אוסרבסקי הפיקח הצליח, תודות לחוזה שהיה לו, לסחוט כל כך הרבה מן התושבים, שבעניין זה היתה קאמניץ, ככל הנראה, עיר יחידה במינה. אולם, בשל עושרו העצום שכח אוסרבסקי מדי פעם את המסים. נו, סוף סוף מה זה בשבילו ה'שטעטל-געלט' [40] של היהודונים, שעה שהוא עצמו מלא זהב?

בשלושת צדי העיר (בצד הרביעי היה הנהר) [41] הוצבו מחסומים. בימי ראשון ובימי יריד גבו שם חמש קופיקות [42] על כל סוס שנכנס. בין קאמניץ וזסטבִּיקָה [43] היה סכר ארוך ולידו שלושה גשרים ושלוש טחנות מים. [44] גם אלה היו רכושו של הפריץ, ואת הכול הוא החכיר לסבי, אהרן-לייזר קוטיק. קראו לזה "האַרְנֶדֶה" [45] וסבא, אחיו וכל הילדים התפרנסו ממנה.

בימי זקנתו חדל אוסרבסקי מלבוא לקאמניץ. לא היה לו עם מי להעביר את הזמן, ולכן ישב בוורשה. ובכל זאת, פעם בשלוש שנים הוא היה מגיע לעיירה ונשאר לחודש. בן שמונים וחמש היה במותו, ומעולם לא התחתן. כשהיה מגיע לקאמניץ באה עמו גם מרכבה גדולה, במיוחד בשביל כלי המטבח. ארבעה סוסים סחבו בקושי את מרכבת המטבח, ובבוקר הגדול היה צריך לרתום למרכבה הכבדה שישה סוסים.

כאשר התקרב אוסרבסקי לגיל שמונים הוא החליט לכתוב צוואה, ובה חילק את כל רכושו הגדול בין שלושים פריצים מקרב חבריו. מובן שביניהם היו כאלה שכלל לא נזקקו לירושה, אך למשפחתו שלו לא הוריש אוסרבסקי אפילו קופיקה אחת. אפילו לאחיותיו, שאולי כן נזקקו לכסף, לא הוריש דבר.

את כספו ציווה אוסרבסקי לכל מיני פריצים, אבל לאחוזתו, לחמשת אלפים הצמיתים ולעיר קאמניץ בחר יורש מקרב הפריצים היחסנים והמרוששים.

היורש הנבחר היה יתום כבן שבע-עשרה, וכדי לבחון את דרכיו, לקח אותו אוסרבסקי לתקופת ניסיון. הוא שלח אותו לפרוסקה, מצויד במכתב אל הקומיסר הראשי. במכתב נצטווה הקומיסר לאפשר לפריץ הצעיר לנהל את האחוזות תחת השגחתו, וכמו כן עליו ללמדו כיצד להיות בעל בית אמיתי. עליו לעשות זאת משום שהילדון הזה עתיד להיות אדון כל האחוזות הללו.

עוד ציין אוסרבסקי במכתבו כי על הקומיסר לתת את הדעת על התנהגותו של היורש, ובכל חודש עליו לשלוח לו דו"ח מיוחד על אופיו ועל דרכיו. מובן מאליהו שעליו להתייחס אל היורש כאילו היה בנו של הפריץ, ומכיוון שיש לדאוג שתמיד יהיה לו קצת כסף בכיס, על הקומיסר להעניק לו בכל חודש מאתיים רובל, ועם זאת לשים לב על מה הוא מוציא את כספו.

היורש הגיע לפרוסקה ובתוך זמן קצר התרועע עם הפריצים המקומיים. לא עברו אלא כמה חודשים והוא התיידד עם כל הצעירים ההוללים ונסע לכל הנשפים שערכו הפריצים בסביבה. חיסרון אחד היה לו: הוא לא יכול היה להזמין את הפריצים אליו הביתה לנשף, משום שאוסרבסקי הזהירו שאת הירושה הגדולה יקבל רק אם ישתכנע שהתנהגותו שקטה, יציבה וצנועה, ובעיקר - שהוא מתמסר לניהול המשק.

אבל למן הרגע שהיורש התחבר עם הצעירים ההוללים, כבר לא היה די במאתיים רובל לחודש, שהיו כטיפה בים. לשחק קלפים הרי צריך, לבזבז כסף על כל מיני דברים יפים צריך, ולתת כיבוד לאורחים צריך. חבריו, שהבינו את מצוקתו הכספית, יעצו לו שיתחיל לנסוע לקאמניץ ויתוודע ליהודים - אצלם בוודאי יוכל להשיג כסף ככל שירצה.

היורש עשה כך. הוא הגיע לקאמניץ במרכבה מפוארת עם משרת הדור ושני צמדי סוסים רתומים זה אחר זה. הם נכנסו הישר אל חייצ'ה טרינקובסקי - מן המקומות הידועים בעיירה. היורש סיפר לחייצ'ה שהוא מעוניין ליטול הלוואה בריבית מסוימת, וביקש ממנה שתמליץ בפניו על אדם מתאים. היא הזדרזה להודיע על כך לכמה מן היהודים, ואף הם לא התמהמהו והגיעו מיד. היורש הציג עצמו בפני היהודים כמי שעתיד להיות אדון האחוזות וממילא גם אדון העיר. אמנם עדיין אין לו ייפוי כוח, אבל זה לא משנה ממש, אוסרבסקי כבר זקן בן שמונים... וכמה שנים יחיה בן אדם?... ובכן, הוא רוצה לקחת הלוואה בריבית טובה, והדבר יהיה, בעצם, רק לטובתו של המלווה.

מובן שהיהודים, שלא ידעו מאומה על תקופת הניסיון שקצב אוסרבסקי ליורש, הלכו לבחור ההולל כל כמה שביקש. הם לא העלו על דעתם שהוא יבזבז את הכסף בתוך זמן קצר כל כך בהילולות הפריצים הצעירים ועלמותיהם. הוא

לווה בקאמניץ כל כך הרבה כסף עד שלא הסכימו לתת לו עוד. הוא פנה לבריסק - השבח לאל, גם היא עיר - ושם הצליח "לחטוף" עוד חמישים אלף רובל.

בתחילה נזהר היורש מן הקומיסר, אבל עד מהרה הבין הקומיסר שיש לו עסק עם נוכל ממדרגה ראשונה, ש"חוטף" סכומי כסף גדולים היכן שרק יכול ושכולם בסביבה מדברים עליו. הקומיסר דיווח על כך לאוסרביסקי, וזה ענה לו, שידוע לכל המלווים המחזיקים בידם שטרי חוב שעליהם חתום היורש, כי כספם יוחזר להם, אך אם ילוו לו שנית - שישכחו מהכסף. את הדברים האלה הודיע הקומיסר, וכן היה.

הקומיסר שלח לאוסרביסקי את רשימת כל המלווים שהחזיקו בשטרי חוב, והלה ציווה עליו לשלם את הכול, ועוד דבר קטנטן: לתת ליורש חמישים מלקות, ותיכף ומיד לאחריהן לשלחו אחר כבוד לביתו שבפלך קאליש.^[46]

מחצית השנה עברה ואוסרביסקי שלח יורש אחר, בחור צעיר בן עשרים ושתיים. יחד עמו שיגר מכתב לקומיסר ובו חזר על כל מה שנאמר כבר במכתב שהביא היורש הראשון. היורש השני היה נוכל אף גדול מהראשון, אך גם פיקח ממנו. הוא הבין שבלעדי הקומיסר לא יוכל לעשות מאומה, וסופו יהיה רע ומר כסוף קודמו. הוא החליט לספח למחנהו את הקומיסר ולשתפו בתכניותיו. כך יוכל לעשות ככל אשר יחפוץ.

הוא החל לבקר בביתו של הקומיסר. למראית עין התנהג בענווה ובצניעות וזמן רב בילה בחיק משפחתו של הקומיסר. במיוחד השתדל להתיידד עם רעייתו של הקומיסר, שהיתה אישה זקנה אך נבונה. הוא ביקש להוכיח לה שבעלה גרם עוול ליורש הראשון. "אסור לעשות דברים כאלה" - אמר לה - "יורש זה, שהוא בן לאבות יחסנים, נתאמלל בגלל בעלך; הקומיסר רצה להוכיח לאוסרביסקי את נאמנותו, אך לא העלה על דעתו מה תהיינה התוצאות."

"אכן אמרתי לבעלי" - הסכימה הגברת - "שיעלים עינו מכך. וכי חייב הוא לדאוג לרווק הזקן הזה שיש לו כל כך הרבה מיליונים? בעלי באמת הודה, שאחרי שהלקה את היורש התחרט על כל העסק."

בשיחות מסוג זה הצליח היורש לקנות את לבה של אשת הקומיסר. היא עמדה היטב על כוונותיו והכינה לכך את בעלה. החשבון היה פשוט - היורש ובעלה יכולים לקבל בהלוואה מאות אלפי רובל, כל אחד ילווה להם. איכשהו הדבר יעבור בשלום עד שהזקן יעצום את עיניו. ברור שמכל הלוואה כזאת יוכל בעלה ליטול לעצמו סכום נכבד. אחרי שאוסרביסקי ימות, בעלה יהיה מאושר. היורש ירשום נכסים על שמו, יעניקם לו ויתחלק עמו. בקיצור, זו הזדמנות בלתי רגילה עבורו. הם ישבו יחד ותחבלו תחבולה כיצד להשיג את הכסף.

היורש יתחיל לנסוע לעתים קרובות לקאמניץ ויתוודע שם לפלוני, מוישלה ק'. זהו יהודי עשיר, חכם וחרוץ, שיוכל לסייע לו בהרבה פרטים, ובמיוחד בעסקי הלוואות. ואכן, היורש התיידד עם מוישלה והביאו אליו לפרוסקה. בדרך, מן הסתם, סיפר לו על כוונתו, וכשהגיעו לפרוסקה ישבו יחדיו עם הקומיסר וטיכסו עצה כיצד להשיג כסף. מוישלה הציע שילוו כסף ויצינו במפורש שההלוואה תוחזר רק לאחר מותו של אוסרבסקי. לא היה צורך בהמתנה ממושכת, הוא כבר בן יותר משמונים, חולה וחלוש, ואפשר לצפות למותו בכל יום. מובן שהיורש יהיה מוכן לשלם ריבית שנתית גבוהה, שהרי מה זה בשבילו. בנוסף, יש חשיבות רבה לכך שהקומיסר עומד לצדו. אפשר יהיה להשיג כסף ואיכשהו להסתדר עד מותו של אוסרבסקי: אפשר להחזיר ושוב לקחת, ושוב להחזיר ושוב לקחת, וכך עד אין סוף.

התכנית מצאה חן בעיניהם ומוישלה השיא עצה: הקומיסר יאתר כמה משרתים ערמומיים, כאלה המבינים עניין ויודעים לבצע שליחויות, במיוחד כאלה הקשורות בהלוואות כספים, וכך יוכל היורש לישון בשקט. הם התחילו לפעול בכל הדרכים. מוישלה עצמו מצא יהודים עשירים שלא ידעו מה לעשות בכספם והסכימו להלוות להם. בפני הפריץ הצעיר נפתח עולם חדש.

יום אחד החליט אוסרבסקי לבוא במפתיע לפרוסקה. בדרך כלל ידעו בארמון על בואו שלושה חודשים מראש, היו מתכוננים בהתאם ואוסרבסקי היה מוצא את הכול על הצד היותר טוב. אבל הפעם הזאת ביקש אוסרבסקי לבוא במפתיע כדי לבדוק את התנהגותו של היורש שבידיו התכוון להפקיד רכוש כה גדול. עם היורש הראשון נכשל, וחשוב היה לו לדעת מהו אופיו של היורש החדש.

כשהגיע אוסרבסקי לחצר, פגש בארמונו את האציל הצעיר עם הקומיסר, את היהודי מוישלה ק' ועוד כמה יהודים ופריצים. בואו הפתאומי הפחיד את כולם. כשהביט בפניהם, מיד הבין שהעניינים אינם פשוטים כלל ועיקר. הוא הביא את האדון הצעיר לחצר מיוחדת והחל בחקירת שתי וערב. "איזה עסקים יש לך עם היהודים ועם כל היתר" - חקר אותו בתקיפות, כדרכו.

היורש התבלבל לגמרי ומלמל דברים לא ברורים, שהיהודים סוחרים עם הקומיסר, שיש להם עסקים אתו ובשל כך נקבצו כולם עכשיו. אוסרבסקי קרא למשרתים וחקר כל אחד מהם לחוד, מה ידוע להם על התנהגותו של האדון הצעיר. המשרת, שנהג לנסוע עם האדון הצעיר וידע את כל הסודות הקשורים בענייני הלוואות הכספים וכל השאר, סיפר לאוסרבסקי את הכול בפרוטרוט.

מיד קרא אוסרבסקי לקומיסר ואמר לו שהוא יודע את הכול. ידוע לו

שהקומיסר והאדון הצעיר עשו יד אחת כדי להתהולל ולגנוב ממנו. עליו לדעת שאם יודה במעשה, יינתנו לו חייו בתמורה, ואם לא - יצווה להלקותו עד מוות. הקומיסר נפל לרגלי אוסרבסקי, פרץ בבכי ואחר כך הודה שהכול אמת, שהוא אשם, שהוא בידיו של אוסרבסקי והוא מבקש את רחמיו. אוסרבסקי שלח להביא את האדון הצעיר ואת סטפאן המשרת. האדון הצעיר נאלץ להודות בכל מה שהקומיסר וסטפאן סיפרו. אוסרבסקי שלח לקומיסר ושלחו החוצה, ואילו האדון הצעיר קיבל עשרים ושתיים מלקות, כמניין שנותיו.

לאחר הדברים האלה חיפש אוסרבסקי יורש נוסף, מתאים יותר, שעל שמו יוכל לרשום את כל רכושו. לבסוף אכן מצא אותו. הוא לא היה צעיר כל כך, בן עשרים ושמונה. אוסרבסקי שלח אותו לפרוסקה, וכעבור חצי שנה נפטר.

היורש נעשה לפריץ, אבל אז נתבטלה הצמיתות.^[47] הוא מכר את האחוזות ואת העיר קאמניץ לאיזה רוסי, אבל אותו רוסי היה שיכור גדול ששקע מיד בחובות כבדים ומת בתוך זמן קצר. לאחר מכן נמכרו האחוזות אחת לאחת, וקנו אותן יהודים, שהשתמשו לשם כך בשמות נוצריים.^[48]

בנוסף למשכורתו, היתה לאססור גם הכנסה נאה מן היהודים. כיוון שהיו בעיר יותר ממאה חנויות, וברשיונות החזיקו אולי ארבעה-חמישה סוחרים בלבד, נטל האססור מכל סוחר שלושה רובל לשנה וכולם היו מרוצים. כך היה גם עם בתי המרזח - שילמו לאססור עשרה רובל לשנה, ובזה נסתיים העניין. כשהגיע הרוויזור^[49] פעם בשנה לבדוק את הרשיונות, ידע על כך האססור כמה ימים מראש וציווה על הסוחרים לנעול את חנויותיהם. בכל פעם היה הרוויזור מגיע ראשית כול אל האססור. את הביקורת הם ערכו בצוותא - שניהם, פקיד ההוצאה לפועל ושמונה-עשר דְּסִיֶּאטְנִיקִים,^[50] כדת וכדין. כאשר נכנסו לסמטת החנויות הנעולות, פנה האססור אל הרוויזור ואמר לו כי אלה דוכני מכירה קטנים העומדים כך מימים ימימה. לאחר מכן הוביל אותו לאותן חנויות ספורות שהיה בידן רשיון. הרוויזור החתים את הטפסים: כשר! ונטל, כבדרך אגב, חמישים רובל. גם זה היה מס ששולם מדי שנה. האססור דאג לאסוף את הכסף מראש, קודם לבואו של הרוויזור; אחר כך בא יהודי שהציג עצמו כנציג העיר והוא שדאג לתחוב את הכסף לידו של הרוויזור.

לאססור היתה הכנסה נוספת מפשרות שעשה בין יהודים נצים. דמי פשרה היה נוטל על פי סוג הסכסוך. היה מתחיל בשטר של שלושה רובלים ומסיים ביותר מעשרה. הוא חי כמו אציל, בבית גדול ובו גן נהדר עם כל הנוחיות. עבור כל זה שילם בכל שנה חמישים רובל לאיזו אצילה, שאצלה בבית גרו כל האססורים. היו לו כמה פרות בשביל חלב, כמה סוסים עם מרכבה פתוחה ועם

עגלון, וכל זה לא עלה לו מאומה. הפריצים של קאמניץ שלחו לו חציר, שיבולת שועל ומכל הטוב שבחצרותיהם. גם משרתים לא חסרו לו; היו אלה הדסיאטניקים שתחת פיקודו.

הפריצים ידעו היטב מה הם עושים. תמורת כל המתנות הללו העלים האססור עין מכל פשעיהם. הם יכלו להלקות איכר או איכרה עד מוות, לסטור ליהודי ולענותו כל כמה שיוכל לספוג, ואיש לא יכול היה למחות כנגדם או לתבעם לדין. משום כך נהנה האססור מכל טוב. הוא נהג לנסוע ולבקר את הפריצים ואצלם עשה עוד קצת כסף במשחקי קלפים. הוא מעולם לא הפסיד - הפריץ תמיד הפסיד בכוונה תחילה, כי רצה שהאססור יחזור לביתו עם כמה רובלים בכיסו. לתת כסף ישר ליד - אין זה נאה, מוטב להעמיד פנים שמפסידים לו.

זכורני כי בזמנו היה אססור בשם שירינסקי. היה זה גוי ערמומי, שידע לעשות כסף גם מן היהודים וגם מן הפריצים. היו לו ממש חביות גדושות מטבעות זהב, והשמועה אמרה שיש שם אולי שלושים אלף רענדלעך. כל מי שנזקק לכסף - יהודים או פריצים - הלך ללוות משירינסקי, והלה נטל על כל רענדל שהלווה רובל אחד נוסף. כעבור זמן מה שילם שירינסקי סכום כסף גדול ונהיה לאיספראוויק בסוקולקה^[51] שבפלך גרודנה.

*

כידוע לכול, יומו של גבר מתחיל בתפילה. כל אחד התפלל בבית המדרש שלו, וכאלה היו שניים: אחד גדול, שנקרא "בית המדרש הישן", והשני, שהיה קטן יותר, כונה "בית המדרש החדש". היה גם בית מדרש קטן, שנקרא "בית המדרש של ר' הירשל", והיה בית כנסת והיו כמה שטיבלעך^[52]. כולם היו בחצר אחת, ולפניה, לצד הדרך, נמשכה תעלה גדולה ועמוקה מאוד שהגיעה עד לנהר. כשירדו גשמים חזקים הציפו המים את גדות התעלה, עד שהיה קשה ומסוכן לעבור ברחוב עם עגלה, אבל את התעלה לא גידרו.

בית מדרש נוסף היה מרוחק יותר, ברחוב אדולינה, שבצדו האחד יש הר גבוה. בבית המדרש הזה כבר ריכלו בענייני פוליטיקה. אחרי התפילה היו חלק מן האנשים לומדים דף גמרא וחלק אחר - משניות; ליד שולחן מסוים היו כמה יהודים מקשיבים לפלוני שלימד "עין יעקב"^[53], ואילו השאר דיברו בענייני העיר וסיפרו על צדיקים ועל גאונים גדולים בתורה. "הפוליטיקאים" היו קבוצה בפני עצמה. כל יום התיישבו ליד שולחן, לפני התפילה ולאחריה, ודיברו על מלחמות ועל שלום, על חדשות מן העולם הגדול ועל פוליטיקה. בשל עסקיהם נסעו "הפוליטיקאים" הללו פעמיים בשבוע והביאו עמם את כל החדשות.

שולחן אחד היה וסביבו ישבו יהודים קשישים בעלי זקן שיבה שסיפרו מעשיות על קיסרים וקיסריות משנים קדמוניות, על יְקָטְרִינָה, [54] פְּיוֹטֶר [55] ופֶּבֶל, [56] ועל מלחמת נפוליאון ברוסיה בשנת 1812. [57]

ועוד שולחן היה ולידו ישבו יהודים חרדים, וכן פְּרוֹשִׁים, [58] כאלה שנשאו את נשותיהם וילדיהם, באו ללמוד בעיר אחרת ו'אכלו ימים', [59] ולמרות זאת כולם התייחסו אליהם בכבוד גדול. הם היו מספרים מעשיות על העולם הבא, על גן עדן ועל גיהנום, ועוד סיפורים מן הסוג הזה, חרישיים ועגמומיים.

מסביב לשולחנות הסתובבו אברכים צעירים "אוכלי קעסט", [60] בנים או חתנים של בעלי בתים, [61] שריכלו על חותנים וחוננות ועל מאכלים טובים. הללו כבר פתחו את גמרותיהם והכינו עצמם ללימוד, אבל הרי נעים יותר לשוחח - אז מניחים את הגמרות פתוחות.

בשעה עשר הלכו הביתה לאכול משהו. גמרו לאכול, ואם לא היה זה יום ראשון, ולאף אחד לא היה משהו אחר לעשות, חזרו לבית המדרש ושוב ישבו ליד השולחנות, כביכול כדי ללמוד. פותחים את הגמרות, אבל לאט לאט שוב מתפתחת השיחה. וכשנגמרים כל הנושאים עוברים לדבר על החטאים שבעיר, על "טרפה-ביכלעך", [62] על אפיקורסות ועל כיוצא בזה.

בזמני היו בקאמניץ שלושה גבירים - יהודים קמצנים שהתנהגו כקבצנים. לאחד מהם, מ'ג, היו כמאה אלף רובל, אבל הוא התגורר בבית קטן ונמוך עם גג מקש. במקום נרות הדליקו אצלו שמן, אכלו לחם שחור עם תפוחי אדמה לא מקולפים, והוא בעצמו לבוש היה בקפוטה [63] קרועה. כשצריך היה ללכת לפריצים לקנות סחורה, הוא הלך ברגל. כזה היה הסוחר הגדול ביותר של חיטה וי"ש. אומרים שהוא נהיה לגביר עשיר בזכות הפריץ פּוֹכּוֹצְקִי מאחוזת ריסטיץ' שליד קאמניץ. הוא קנה עבדיו הכול, ואת החשבונות היה משרטט במקל על החול. מקל זה נלקח מאחד העצים של הפריץ, ומ' היה כותב על החול עם המקל ומוחק, וכך במשך כמה שנים צבר את הונו הגדול.

ש"ס, הקמצן השני, התגלה במפתיע כגביר, והדבר קרה בשעת ברית מילה שנערכה בבית אחד מידידיו הטובים. קודם לכן היה ש"ס טוחן בטחנה של הפריץ והשתכר עשרה גולדן לשבוע. לאחר מכן היה לו מתקן להפקת שמן, עם מכבש ועם סוסים, שהיה שווה בערך אלף וחמש מאות רובל. איש לא הבין מהיכן יש לאיש הזה כל כך הרבה כסף. לילה אחד עלה המתקן באש. ש"ס החל לנסוע בכרכרה יחד עם הסוחר א"ט. ש"ס הוביל את הסוסים, ואילו א"ט, שהיו לו אולי אלף רובל, הפך לפתע פתאום לסוחר גדול של תבואה ושל י"ש. הוא ישב למעלה

בתוך הכרכרה, נסע אל כל הפריצים ועשה עמם עסקים בשווי של עשרות אלפי רובל. גם כאן איש לא הבין מהיכן יש לא"ט כל כך הרבה כסף.

וכך עברו כמה שנים. יום אחד היו ש"ס וא"ט בברית מילה. הביאו כמה בקבוקי אלכוהול חריף, הכינו פּוּנֶץ' - תה מעורב באלכוהול - ושתו עד שהשתכרו כהוגן. השיכורים החלו לרקד במעגל, וש"ס, שהיה כבר בגילופין, אמר תוך כדי ריקוד: "לא סתם רוקד לו א"ט. עשרות אלפי הרובל שהוא סוחר בהם, שלי הם." פרצה מהומה רבתי, ולמחרת בבוקר הלכו השניים לדין תורה^[64] כדי לחלק ביניהם את הכסף. הסכסוך היה על חמשת אלפים רובל. א"ט נשבע על ספר התורה, וש"ס היה מכאן ואילך גביר וסוחר לבדו. אצלו כבר התחילו לאכול ארבעס^[65] במקום תפוחי אדמה בקליפתם.

הגביר הקמצן השלישי היה ד"ב. הוא עלה לגדולה ונתעשר ממסעות הציד של אלכסנדר השני. מה היה במסעות האלה קשה לדמיין; דבר כזה עוד לא היה מעולם. במשך שנה שלמה נסעו לשם^[66] יחידות צבאיות, גידרו שטח של ויורסטה מרובעת והקימו באמצע גן חיות. הביאו לשם אלפי סוגים של חיות מכל העולם, והקיסר עם כל נסיכי אירופה עמדו על הגדר וצלפו בחיות, שהיה להן די והותר שטח להימלט.

לד"ב היה פונדק ליד ביילוויוז'ה, ממש במקום שבו נפגשה כל החבורה הזאת וסמוך לקסרקטין של הצבא. בזמן הציד הוא הרוויח שלושים קופיקות על כוסית שנאָפּס^[67], ורובל שלם על שנאָפּס משובח במיוחד. עבור לחמניה גבה שלושים קופיקות, ועבור דף נייר לכתיבת בקשה לקיסר - רובל. הוא דרש כמה שהתחשק לו ואיש לא עצר בעדו. כך צבר מאתיים אלף רובל, ואישתו, שבאותו זמן עסקה גם היא במסחר, הרוויחה לחוד שישים אלף רובל.

ד"ב קנה אחוזה ליד הנהר, שני מיל מקאמניץ, הקים שם טחנת מים והחכירה לאחד מקרוביו תמורת אלף שש מאות רובל לשנה. כשנוכח שקרוב זה מתפרנס כהוגן, נטל ממנו את החכירה, ובניו החלו לסחוב בעצמם את שקי התבואה לטחנה. גם מהדגים שבנהר יצא לו משהו. הוא שכר איכרים שידוגו עבורו, ואת הדגים שניצודו החזיק בנהר בתוך תיבות גדולות מנוקבות בחורים קטנים. בכל יום חמישי הגיעו אליו סוחרים דגים מקאמניץ ורכשו אצלו דגים במחיר מירבי של שנים-עשר גְרוֹשֶׁן^[68] לפונט. הוא הרוויח כסף רב מן הדגים, אבל לא הרשה לעצמו לאכול מהם אלא רק בשבת, כשאישתו, בעלת-הבית, חילקה פרוסות קטנות של דג.

קמצנותו התבטאה בכל דבר. הוא לא הרשה לעצמו לטעום מן החמאה

שהוכנה מן החלב של שלושים הפרות שהיו ברשותו, על אחת כמה וכמה שלא התיר לעצמו לאכול ממנה. אבל הוא היה יהודי פיקח ואפילו משכיל. כבר אז קרא עיתון רוסי, ודווקא את זה הרשה לעצמו לקנות. גם דף גמרא ידע לא רע. כשנסע לוורשה כדי לרכוש אצל סורקין מפראגה^[69] כמה אבני ריחיים לטחנה בסכום של שלוש מאות רובל, נהג ללון בבית תמחוי, שם ישן ואכל ארוחת צהריים תמורת חמש-עשרה קופיקות. לוורשה לא היה מוכן לנסוע או ללכת ברגל, שמא יתחשק לו פתאום לקנות משהו. וכך עזב את פראגה, ואת ורשה כלל לא ראה.

מבין המשפחות העשירות, שהיתה להן השפעה רבה על חיי העיירה, הראשונה היא משפחתו של ר' יאָניע טרינקובסקי. היה לו בית מרוחז לפריצים, שהיה מרוהט בפאר גדול.^[70] אישתו, חייצ'ה, היתה עקרת בית נבונה וכשרונית, ממש אשת חיל, והיא שניהלה את המסבאה. אצלה תמיד אפשר היה למצוא את הפריצים. הם באו עם סוסייהם היקרים הרתומים בזוגות זה אחר זה, עם העגלונים המקושטים על המרכבות, עם משרתייהם האישיים. פריצים אחרים באו גם עם חצוצרה. אצל חייצ'ה אפשר היה לקבל יינות יקרים, סיגרים משובחים ותבשילים טובים. הרווחים מהפריצים היו גדולים. בנוסף, ר' יאָניע, בעלה, היה סוכן-נוסע של תעשיינים מביאליסטוק ורכש עבורם צמר ברוסיה. באותם ימים - כששווייה של קופיקה היה כשווי רובל היום - הוא הרוויח שלושת אלפים רובל בשנה. הם חיו בעושר בלתי רגיל ובזבזו את כל כספם.

כשיאָניע היה שב מדרכו, שלח לקרוא לפלן ונתן בידו שלושה רובלים עבור שתי עגלות עצים להסקת בית המרחץ. הבלן היה סובב ברחובות וקורא בקול גדול לבוא אל המרחץ; וכיוון שעל פי רוב היה זה באמצע השבוע, ידעו כולם שר' יאָניע הגיע הביתה. אף שהבלן קרא לכולם לבוא, היו בעלי הבתים באים אל ר' יאָניע ומבקשים את רשותו לבוא לבית המרחץ. ר' יאָניע, שמטבעו היה גאוותן גדול, שאב מכך הנאה מרובה.

אצלנו בעיירה הוא שיחק תפקיד של מעין רוטשילד, וכך היו גם בניו ובנותיו, חתניו וכלותיו. הצעירים בני המשפחות העשירות ראו לעצמם זכות גדולה אם דיברו עם ילדיו של ר' יאָניע, וכשהוא או ילדיו הואילו לדבר עם מישהו, זה נחשב כטובה שאין למעלה ממנה. ר' יאָניע מעודו לא נראה מהלך סתם כך ברחוב; היה לו בית מדרש משלו - חדרון בעליית הגג, אצלנו בחצר. כלי השולחן בביתו היו מכסף, גם המנורות והפמוטות לשבת היו שווים כמה אלפי רובל, אבל אלף רובל במזומן מעולם לא היית מוצא ברשותו.

משפחה שנייה מסוג זה היתה משפחתו של דוד-יצחק, חתנו של ר' יאָניע. גם לו היה בית מרוחז וגם הוא שיחק תפקיד כמו זה של חותנו. אצלו היתה

"זלילה" כמו שצריך, הרבה יותר מאשר אצל חייצ'ה, כלומר, גם בימות חול אכלו שם קציצות בשר מטוגנות בשומן, אווזים, עופות ותרנגולי הודו.

לדוד-יצחק היה אב עשיר בטיקטין, [71] ר' ישעיה-חיים, שגם לו היה בית מרוח גדול ושישים אלף רובל במזומן. הבריות אמרו עליו שכלי הכסף שבביתו משקלם, אולי, עשרה פוד. הוא חיקה את ר' איצעלע זְפִלְוֹדֹבְסְקִי, [72] הגביר הנודע מביאליסטוק, שבקרוב יהודי רוסיה נחשב לרוטשילד. עם הגוברנטורים בגרודנה, [73] שהתחלפו בזמנו, התהלך ר' איצעלע כמו עם אחים. אם מפקד המשטרה בביאליסטוק לא נשא חן בעיני הפרנסים היהודים, הם הלכו לר' איצעלע וביקשו ממנו שידאג להחליפו באחר, והוא היה משיב להם: "יהודים, בתוך שמונה ימים יהיה לכם מפקד משטרה חדש". הוא שלח מכתב לגוברנטור בגרודנה והודיע לו שהמפקד איננו מתאים. הגוברנטור שילח מיד את המפקד לעיר אחרת ויהודי ביאליסטוק קיבלו מפקד משטרה חדש.

ר' ישעיה-חיים, אביו של דוד-יצחק, היה ידיד טוב של ר' איצעלע והשתדל לנהוג כמותו. לבנו עזר הרבה מאוד. כשדוד-יצחק חיתן אחד מבניו, לא היה צריך לדאוג בכלל. אביו נתן נדוניה של אלף רובל, סכום שנחשב אז לגבוה מאוד. בנוסף כיסה כיד הגבירים את כל הוצאות החתונה והמלבושים. כשדוד-יצחק חיתן בת, שלח האב מראש ארגז מלא כלי בית מכסף, מנורות ופמוטות לשבת. בחתונה עצמה הציבו על האדמה פמוטות מכסף, גבוהים יותר מהשולחנות, ובכל החלונות נצצו האורות ממנורות הכסף ומכלי הכסף האחרים. אם נערכה החתונה לפני פסח, שעה שיש פיצות גדולות, הניחו קרשים גדולים ברחוב, מביתו של דוד-יצחק ועד לבית הכנסת.

הכליזמרים הגיעו משתי ערי המחוז: בריסק וקוברין, [74] והעיר היתה כמרקחה. במיוחד הצטיינה באותם ימים חבורת הכליזמרים מקוברין בראשותו של ר' שעפסל. שעפסל כלל לא ידע לקרוא תווים, אבל כשניגן התמוגגו המאזינים בדמעותיהם. את מתיקות נגינתו אי אפשר בכלל לתאר.

שעפסל היה כל כך מפורסם, עד ששמו הגיע אל פסקייביץ', [75] נציב פולין. הלה שלח להביאו ושעפסל ניגן לפניו בכינור. פסקייביץ', שהוקסם מנגינתו והציע לו להתנצר, שאל אותו אם הוא יודע לנגן על פי תווים. "לא, אינני יודע", ענה שעפסל בתמימות.

"ניצ'בו" [76] - טפח פסקייביץ' על שכמו - "אני כבר אלמד אותך, העיקר שתתנצר".

שעפסל התרעם ואמר שגם לו הכתירו אותו לנסיך לא היה מסכים להתנצר.

למרות זאת, פסקייביץ' החזיק בו במשך שלושה ימים. בכל ערב הזמין לביתו אורחים חשובים, ובשעת הארוחה ניגן שעפסל לפנייהם במשך שעותיים או שלוש. שעפסל לא רצה לטעום מאומה - לא יין ולא שנאפס. את מזונו ציווה פסקייביץ' להביא ממסעדה יהודית.

כשנוכח פסקייביץ' שלא יצליח להשפיע על שעפסל, נתן לו אלף רובל ותעודה שבה נכתב כי לשעפסל יש כשרון מוזיקלי אלוהי על אף שמעולם לא למד. שעה שנפרדו אמר פסקייביץ' לשעפסל שהוא מוכן להציגו בפני הקיסר. הוא ובני משפחתו יהיו מאושרים, וייתכן שגם כלל ישראל יצא נשכר. אבל שעפסל התחמק, יצא מזה איכשהו ונסע לשלום. באלף הרובל שקיבל קנה שעפסל בית והמשיך לנגן בכל חתונות הגבירים שבפלך גרודנה. לא היתה חתונה של גביר שבה לא ניגנו שעפסל ושמונת הנגנים שבלהקתו.^[77]

היה שם גם בדחן,^[78] פלוני ששמו טודרוס, גם הוא מוכשר בצורה בלתי רגילה. לכל חתונה היה מחבר חרוזים חדשים, שבהם נזכרו שמותיהם של כל המחותנים. בטקס ה'באדעקנס'^[79] הרעידו דבריו את הלבבות. חרוזיו של טודרוס, יחד עם נגינתו של שעפסל, גרמו לכולם, גם למי שעשוי היה מברזל, לגעות בבכי. בשעת ה'באדעקנס' הגיעו הבכיות והיללות עד לב השמים. הנשים פשוט התמוגגו בבכי, וצריך היה לבקש מטודרוס ומשעפסל שיפסיקו - לנשים אין עוד כוח לבכות.

בלהקת המנגנים לא חסרו גם ליצנים; ראובעלע, למשל, היה אמנם יהודי זקן, אבל מן ההלצות שהשמיע בסעודה ליד השולחן התפקעו כולם מצחוק. הנשים צחקו כל כך עד שאפסו כוחותיהן. צריך היה לבקש ממנו שיפסיק - לנשים אין עוד כוח לצחוק.

נער הייתי וזכורני, שפעם, בחתונה משפחתית, אמר ראובעלע לנאספים בשעת הסעודה החגיגית: "אחוד לכם חידה, ומי שלא ידע את פתרונה ייתן לי עשר קופיקות." הניחו קערה לאיסוף הכסף, וראובן שאל: "רבותי, איך ייתכן שארבעה אנשים יחלקו ביניהם שלושה תפוחים וכל אחד יקבל תפוח שלם?"

מובן שאיש לא ידע את התשובה, וכולם הטילו עשר קופיקות לקערה. כאשר נאספו שמונה-עשר רובל, ניגש ראובן אל הקערה, נטל את כל הכסף והכניסו עמוק לכיס מכנסיו. אחר כך החזיר את הקערה למקומה על השולחן ואמר: "רבותי, גם לי אין מושג, הרי לכם עשרים גרושן כפי שהסכמנו."^[80] מובן שכולם צחקו צחוק גדול, וראובעלע הצליח בזכות החכמה הזאת להרוויח כמו בשלוש חתונות.

לאחר שאישתו - האישה הזריזה, בתה של חייצ'ה - הלכה לעולמה, לקח דוד-יצחק אישה שנייה, וכעבור זמן קצר - אישה שלישית. באותו זמן כבר ירד מגדולתו וחדל למלא תפקיד של ממש בעיירה. ישעיה-חיים לבדו עזר לבנו לעמוד על רגליו, אבל הלה לא חזר עוד למעמד שהיה לו בחייה של אישתו הראשונה, בתו של ר' יאָניע. זו היתה אישה מיוחדת במינה - בעסקים ובחכמה. גם אליה באו פריצים רבים, אבל אחרי מותה, כשדוד-יצחק החל להחליף את נשותיו, עברו כמעט כולם אל ר' יאָניע, שאצלו היה בית המרווח הראשון עד למרד של שנת 1863.^[81] לאחר שמתה אישתו, ניהלו כלתו ובתו את העסק.

המשפחה השלישית היתה משפחת קוטיק - הסבא שלי אהרן-לייזר ואחיו מרדכי-לייב. גם הם נהגו ביד רחבה, אבל בבתיהם הגדולים היו שולחנות וספסלים גדולים ופשוטים וכל הנהגתם היתה עממית יותר. גם הם היו בעסקי מזיגה, אמנם מסוג פשוט יותר, אבל הם חיו בהרחבה, בעושר, בגדולה, עד שאפילו היום יכול גביר מוורשה להתקנא בהם.

*

מרדכי-לייב קוטיק, אחיו של סבא, היה טיפוס של למדן, וכמובן שכמו כל הלמדנים גם לו לא היה בנעוריו שום מושג על פרנסה. כשנפטר אביהם נותרו בידם בית גדול באמצע השוק, בית מרווח ושלושת אלפים רובל. סבא נתן לאחיו את הבית, ואת הכסף חילק לגיסים, שהיו למדנים גדולים, ולשאר בני המשפחה. הוא אמר כי הוא לא זקוק לכסף, משום שהוא יכול להרוויח ולהתפרנס והם לא.

למרדכי-לייב נמצאה תמיד פרנסה בשפע, וכיוון שהפרנסה הזו היתה מצויה בעיקר בימי ראשון ובזמן הירידים, עברו עליו כל יתר ימות השבוע בשקט ובשלווה. הוא קיים בביתו מניין בימי חול ושבת, ובדרך כלל התפללו שם אנשים פשוטים מקרב ההמון. הוא עצמו היה הקורא בתורה, בעל התפילה והתוקע בשופר; בשבת היה מלמד את המתפללים חומש. בכל ימות השבוע, מוקדם בבוקר לפני התפילה ומאוחר בערב, היה לומד דף גמרא ומדרש. כל היום היו חזרי הבית מלאים אנשים - בעלי בתים, שדיברו על החדשות, על רוטשילד ועל מאכליו ומשקאותיו של הקיסר. אחר כך שיחק מרדכי-לייב דמקה עם בעלי הבתים שלו.

ליד השולחן הגדול המשיכו לספר מעשיות על מלכים ונסיכים ועל הנסים והנפלאות שעשו רבנינו הגאונים, ומרדכי-לייב, ששיחק דמקה, היה מאזין כבדרך אגב למעשיות האלה. הוא היה אדם ישר והגון, וכשהזיז את כלי המשחק על פני הלוח ושמע שמישהו מגזים בדבריו, היה מבקשו: "אל תשקר ואל תגזים, זה לא יפה!"

הוא היה המוהל הראשון בעיירה. כמעט בכל יום, משמונה בבוקר ועד שתיים-עשרה בצהריים, היה סובב בעיר ובכפרים שמסביב בעסקי בריתות. הוא לא היה אוכל אפילו כזית מן השולחן הערוך, ואף לא שתה מאומה. הוא התיר לעצמו ליטול רק חתיכה של עוגת לעקעך^[82] ואותה הביא הביתה - לאישתו ולילדים, שיטעמו משהו מן הברית. "זאת מצווה!" היה אומר להם.

בשמחות המשפחתיות שימש מלצר. אם נערכה חתונה או ברית, היה מתרוצץ ברוב עסק, מזיע כולו, מגיש לשולחן ומסדר צלחות, כשנערים ונערות מסייעים לו במלאכתו. לפני שהגיעו לברכת המזון, היה מרים כוס לחיים, שותה שנאפס מתוק ומקנח בגבינה קשה, שתמיד היו מוכנים עמו להזדמנות כזו.

היתה לו מעין קופה מיוחדת להלוואות עבור החנוונים שבשוק, וממנה הלווה עד עשרים וחמישה רובל. לו עצמו מעולם לא היה כסף, שכן היה לו בן נשוי, בן יחיד ומפונק, שחי ביד רחבה. מרדכי-לייב היה לוה מאחרים ומלווה לחנוונים, וכך נהג כל חייו עד שמלאו לו שבעים שנה.

ספק גדול אם אי פעם אכל מרדכי-לייב בביתו של זר, ואפילו בתשלום. כשצריך היה לנסוע לבריסק, מהלך חמישה מיל מקאמניץ, היה לוקח "ביטקע", כלומר עגלה קטנה על שני גלגלים רתומה לסוס טוב, ונוסע לבדו. הוא אהב לנסוע מהר. בתוך חמש שעות היה מגיע לבריסק ושם נשאר לכל היותר עשר שעות. ב"ביטקע" היו לו בקבוקון יין מתוק עם גבינה רזה וכמה עוגיות - ואת אלה אכל בדרך. כשהגיע לבריסק כבר לא היה רעב. נסיעות למקומות אחרים בכלל לא ערך, כדי שלא יאלץ לאכול אצל זרים, ואף לא בתשלום.

חיה-גיטל אישתו היתה חרוצה וצדקנית. היא נהגה לתת נדבות גדולות והרבה. תמיד סחבה עמה ארנק עור שממנו חילקה מטבעות בלי למנות - לאחד חופן קטן של מטבעות, לאחר חופן גדול של מטבעות נחושת. על שולחנה אכלו שישה ילדים מן ה"תלמוד תורה".^[83] בכל יום היתה מגישה להם מכל טוב ובאדיבות מופלגת; מלבדם אכלו על שולחנה גם יהודים עניים וזקנים, ולא חסרו גם מגידים ודרשנים, חזנים ורבנים, שהיו כל הזמן יוצאים ובאים בקאמניץ.

אכל אצלה גם טיפוס מיוחד - פרוש שקראו לו "פאנטשאשניק"^[84], שמהו ארבעים שנה למד בבית המדרש החדש של קאמניץ. הוא נחשב למקובל, ובבית המדרש היה לו שק מלא ספרי קבלה שמהם למד כל היום בניגון מיוחד. קולו היה זך ודק, ואנשים אהבו לשמוע אותו. בשבת לימד בביתו של מרדכי-לייב פרקי אבות ומדרש. הוא היה מספר על גן עדן, דברים שכמותם לא מוצאים בשום ספר יהודי. את הגיהנום לא הזכיר מעולם. בגן עדן נמצאו כל הדברים הטובים והטעימים, שהפה אינו יכול לתארם. דיבורו התנגן מתוק כל כך, ולקהל מאזיניו

נדמה היה כאילו הוא עצמו היה שם.

פעם אחת, כשהמגיד מקלם^[85] הגיע לקאמניץ כדי להטיף ולומר דברי כיבושין, החזיק אותו מרדכי-לייב בביתו במשך חודש ימים. האכילוהו והשקוהו שם כיד המלך, וכשעזב המגיד את קאמניץ, נראה שמן כמו לאחר שהייה בבית הבראה.

אבל בחייו המאושרים של מרדכי-לייב היה חיסרון אחד: הוא לא הסתדר עם אישתו, חיה-גיטל. הוא תמיד כעס עליה ונקם בה בכך שלא אכל מאומה. בעצם, הכעס כבר הפך מין קו אופי שלו. פה היה ברוגז עם בנו ושם ברוגז עם הנכדים. תכונה זו הפריעה לו מאוד בחייו, אך חוץ מההרגל הזה, היה אולי האיש הכי מאושר בעולם. בנוסף על כך היה יפה תואר: גוף רחב, פנים רעננות, שופע נעורים, זקן שחור וגדול - גבר לעניין!

היתה עוד משפחה חמישית: ר' שמחה-לייזר, גיסה של חייצ'ה. הוא היה יהודי יוצא דופן - למדן גדול, דתי מאוד, חכם ובעל מידות. התמזל מזלו ופעם אחת, לפני כשמונים שנה, זכה ב"הגרלה הסאכסית"^[86] בעשרים וחמישה אלף רובל, כסף נקי. את הכסף חילק כך: חמשת אלפים רובל נתן לצדקה, משום שלפי התלמוד אסור לתת לצדקה יותר מחומֶשׁ^[87]; שלושת אלפים רובל נתן נדוניה לבתו וחיתן אותה עם עילוי מפורסם מביאליסטוק. החתן הזה, שלאחר זמן קצר חלה ומת, עלה לו ששת אלפים רובל. את הכסף שנותר השקיע בקניית שתי חנויות בנויות אבן בבריסק, ומהן היתה לו הכנסה של חמש מאות רובל בשנה.

בנוסף על כך רכש שדות בקאמניץ, אחוזה קטנה עם אדמות פוריות, כאלה שיהודים מכנים "עפרות זהב"^[88], ומכאן היתה לו כבר פרנסה. לייקע^[89] אישתו היא שניהלה את עסקי השדות, ואילו הוא ישב יומם ולילה ולמד. אני זוכר אותו יושב בבית המדרש הישן אחרי התפילה ולומד עד שעה אחת-עשרה. אהבתי אותו מאוד.

הלומדים הגדולים היו באים אליו כדי לעסוק בדברי תורה ולשאול את פיו בדברים שהתקשו להבינם. אחר כך היה שב לביתו, שהיה מרוחק מאוד, אולי יותר מוויורסטה, אוכל את ארוחת הבוקר וחוזר ללימודיו. היו לו ספרים בשווי של חמשת אלפים רובל. עוד קודם לזכייה הגדולה היו ברשותו ספרים רבים, אבל לאחר מכן המשיך וקנה עוד ועוד. לספרים היו כריכות יפהפיות. מטבעו היה טוב לב ועניו. הוא התייחס לכולם בשווה, וילדים קטנים אהבוהו כמו את שמואל הנביא.^[90] דיבורו היה בשובה ונחת. כעס לא היה בו כפי שאין אש במים.

בכל קיץ היה קורא אליו את הלומדים כדי להכין ביחד מצה שמורה.^[91]

כידוע, מצה כזאת עושים מחיטה שאיננה צומחת מעבר למידה הרצויה ומשעת קצירתה אסור שתבוא במגע עם מים. בדרך כלל קצרו הגויים את החיטה והם גם אלה שדשו את הגרעינים וטחנו את הקמח - וזה כשלעצמו כבר איזושהו פגם מבחינתו של ר' שמחה-לייזר שלנו. הוא קנה אפוא בעצמו חרמשים קטנים וחדים כדי לקצור את התבואה, קרא לשני מניינים של לומדים, פרושים ואברכים צעירים היושבים ולומדים, ויחד עמם הלך לשדה ולימד אותם לקצור...

את התבואה שנקצרה ערמו בערמות ואחסנו לייבוש בסככה מיוחדת. כשהתבואה כבר היתה יבשה, דשו אותה ר' שמחה-לייזר והלומדים במקלות דישה מיוחדים. לאחר מכן הביאו את הגרעינים הביתה. כאן היתה טחנה שולחנית, עם אבנים ועם ארכובה, שעלתה לו כמה מאות רובל. הלומדים סובבו את הארכובה, חלקם אספו את הקמח לתוך קערות יפות ואחר כך שפכוהו לתוך מגירות של ארון גדול ובו חורים קטנים לאוורור, שם נשאר עד אחרי פורים. אז היה קורא שוב לאותם לומדים וביחד היו אופים את המצה השמורה; למטרה זו עשה ר' שמחה-לייזר מערוכי זכוכית מיוחדים.^[92] קודם שהחלו לעבוד אכלו כיד הגבירים, באמצע השמיעו דברי תורה, ולאחר שסיימו את מלאכתם שוב אכלו ועסקו בתורה. במשך כל העבודות הללו שרתה ביניהם השמחה, ומי שלא ראה את שמחתם בעת הקציר, הייבוש, הטחינה והאפייה - לא ראה שמחה מימיו.

כשהמצה השמורה יצאה אפויה מן התנור, הוא חילק אותה בין הלומדים שהשתתפו בעבודה, שיספיק לכל הפסח. כיוון שהחלקים הללו היו גדולים למדי, יכלו הלומדים למכור מצות שמורות וכך הרוויחו כמה רובלים להוצאות החג. כך היה בכל שנה, וכך חי יהודי של צורה בימים עברו: מידת הצדקה שלו, דרכו בקיום המצוות, הדרתו - כל אלה היו לאין שיעור. ר' שמחה-לייזר לא היה כל כך זקן במותו, הוא נפטר כבן שישים.

חמש המשפחות הללו היו הפנינים בכתרה של העיר, ובנוסף לזה הן היו גם עשירות. אבל העיירה ככלל היתה ענייה, ותושביה עמלו קשה למען פרוסת לחם עוני. כל השבוע לא זכה איש לטעום בשר, אפילו לחם לבן או דברי מאפה טריים אכלו רק בבתים ספורים. כל ימות השבוע אכלו רק לחם שחור, שאותו אפתה כל משפחה לעצמה פעם בשבוע או בשבועיים. היה מקובל לחשוב שככל שהלחם יבש יותר, כך יאכלו אותו פחות.^[93]

בבוקר אכלו קרופניק, תבשיל גריסים עם תפוחי אדמה,^[94] או ששמו בקדירת הקרופניק הגדולה, שאמורה היתה להספיק למשפחה בת שש נפשות, גם אונקיית חמאה, או חצי קווארט^[95] חלב, או לכל היותר קווארט שלם, שמחירו היה קופיקה אחת. בצהריים אכלו בורשט^[96] עם לחם וקינחו בחתיכת דג מלוח

או בקצת חמאה. בערב בישלו פתיתים או אטריות עם אותה כמות חלב. העניים יותר הכינו אטריות מקמח שיפון.

בשבת אכלו כולם דגים, גם העניים. העשירים קנו דגים גדולים, והעניים - דגים קטנטנים. טחנו את הדגים עם בצלים ועשו מהם קציצות.^[97] הדגים הועלו בנהר שליד העיר, וחצי גולדן לפונט נחשב מחיר יקר. אם קרה והמחיר עלה לעשרים גרושן, התחוללה בעיר מהומה רבתי כנגד מוכרי הדגים. היתה קמה זעקה שהמוכרים מוציאים את כל סחורתם מקאמניץ כדי למכור אותה בבריסק ולכן אין בעיר דגים לכבוד שבת.^[98] מוכרי הדגים הוזהרו שאם ימשיכו במעשיהם ויגרמו להתייקרות לא רק יחטפו מכות אלא לעולם גם לא ייקראו לעלות לתורה.^[99]

הבשר שאכלו היה בשר עגל, כבש או בקר, אבל היה זה בשר דק וכחוש. הקצבים קנו פרות רזות, שכבר בקושי עמדו על רגליהן. אפשר היה לקנות פרה בשישה עד שמונה רובל; עשרה רובל כבר נחשב למחיר גבוה. העשירים קנו, כמובן, בשר בקר; העניים - בשר עגל; והעניים ביותר - המלמדים ובעלי המלאכה, שלא היו קשורים לפריצים - הסתפקו בבשר כבש.

היו כל מיני סוגים של קוגל^[100] - שמנים וטעימים - אפילו אצל העניים. בשבת נשמו כל היהודים לרווחה; לעומת המזון שאכלו כל ימות השבוע, ארוחת שבת היתה כסעודת מלכים. בכל בית אפו חלה והכינו טשאלנט.^[101]

ביום שישי לפנות ערב היה שמש בית הכנסת עובר ברחובות העיירה ומכריז: "לברך על הנרות!" כל היהודים הלכו להתפלל בבתי המדרש, רחוצים ונקיים, ואחר כך אכלו את סעודת השבת הגדולה. בשעת הארוחה היו שרים זמירות, בכל בית דלקו נרות חלב^[102] בפמוטות ובמנורות התקרה - היתה שמחה בשבת היקרה והאהובה.^[103] העצב והסבל של כל ימות השבוע כמו נשכחו, ובמשך כל יום השבת חשו שמחה וקדושה בכל פינה ומקום. על עסקים ופרנסה איש לא העז לדבר, זה נחשב לחטא גדול.

במשך היום למדו הרבה וישנו הרבה. בימות החורף או הקיץ היו לומדים בחברותא לאחר השינה. ליד אחד השולחנות בבית המדרש היו לומדים גמרא עם הרב, ליד שולחן שני למדו משניות, ליד השלישי - מדרש, הרביעי - "שולחן ערוך",^[104] שולחן שולחן והרבי שלו. מסביב לשולחנות הנותרים ישבו פשוטי עם מקרב ההמון, שלא ידעו ללמוד בעצמם. אבל הם ידעו לומר מזמורי תהלים והם עשו זאת בניגון יפה, בהתלהבות ובשקיקה. הם קראו פסוק אחר פסוק, לפי סדר הפרקים, וזה היה מחזה נוגע ללב. אחר כך התפללו מנחה והלכו לאכול

סעודה שלישית^[105] - חתיכת דג אצל בעלי בתים, ודג מלוח עם שאריות חלה אצל כל היתר. אחר כך הלכו להתפלל מעריב, ולפני כן אמרו את המזמור הארוך של תהלים, "אשרי תמימי דרך",^[106] באותו ניגון עצוב האומר: הנה שוב בא שבוע חדש עם דאגותיו וצרותיו; הנה מתחילה לזחול העצבות של ימות החול.

בבתים הגדולים היו שותים במוצאי שבת תה שבושל בתוך קנקן ונוגסים בקוביית סוכר קשה. עם קובייה כזו אפשר היה לשתות שתיים או שלוש כוסות תה. אם לא התעצלו יותר מדי היו מרתיחים שוב את המים בקנקן ולוגמים שוב. סיימו לשתות את התה והתפנו לחשבונות החולין. החנוונים הכינו עם נשותיהם את רשימת הסחורות הדרושות להם לכל השבוע, המוזגים - את כמות הי"ש, והיהודים שסחרו עם הפריצים עשו את חשבונותיהם שלהם - מה יש לעשות אצל הפריץ, כיצד להתהלך עמו, איך כדאי לדבר אתו בימים אלה. במוצאי שבת החליטו על כל הדברים הללו בעצה אחת עם הנשים, ולמחרת בבוקר החלו שוב העסקים הרגילים של השבוע.

*

קאמניץ נודעה כעיר של לומדים, ורבניה נמנו תמיד עם הגדולים והמפורסמים, וזאת על אף ששכרו של הרב לא עלה על שלושה-ארבעה רובלים לשבוע. רב כי יבוא לעיירה, וכבר היו למדניה של קאמניץ, מבוגרים וצעירים, מכינים שאלות וקושיות גדולות כדי לנסותו. כשעמד הרב לומר את הדרשה הראשונה שלו, נפל לבו מפחד למדניה של קאמניץ. הדרשה הראשונה אכן היתה מעין מבחן - היה עליה להכיל "חריפות" ופשטלעך עמוקים^[107] - ואם היו הלומדים מרוצים ממנה, הוא ידע כי התקבל למשרת הרב הקבוע.

באותם ימים היו אברכים צעירים עוזבים את בתם, את נשותיהם וילדיהם ונוסעים ללמוד תורה בערים אחרות. בביתם שלהם לא יכלו ללמוד בשקט. הם נסעו אפוא לעיר זרה ושם הגו בתורה יומם ולילה. למזון לא היו צריכים לדאוג. כל פרוש קיבל "ימים" לאכול, לפי ידיעותיו בגמרא.^[108] המוכשרים שבהם זכו לאכול על שולחנם של עשירים, ואילו הפחות מוכשרים אכלו בבתייהם של עניים. כל בעל בית, ולו הפחות ביותר, היה נותן אוכל יום או יומיים בשבוע לאחד הלומדים, בדיוק כפי שכל בעל בית עני היה נותן אוכל לאחד מילדי ה"תלמוד תורה". אבל היה זה מובן שלפרוש צריך לדאוג יותר מאשר לנער של "תלמוד תורה".

מלבד הלימודים היה לפרוש חישוב נוסף. באותם ימים, כידוע, היו פרנסי העיר לוקחים את מי שרצו לשם מילוי מכסת המגויסים לצבא.^[109] לשם כך היו

להם חטפנים,^[110] שתפסו בכוח את הנערים שפרנסי העיר ביקשו לגייס. החטפנים לא הסתפקו בעירם שלהם אלא חיפשו נערים מסתתרים גם בערים אחרות. העובדה שאותם נערים כלל לא היו רשומים ב"סקזקה" הממשלתית לא שינתה מאומה, משום שפרטיהם היו רשומים אצל פרנס החודש.^[111] כאשר תפסו צעיר שלא היה רשום ב"סקזקה", העניקו לו שם של אחד הצעירים, מקרב בני בעלי הבתים, שכן היה רשום. החטוף הזה, שנהיה כביכול לבנו של בעל בית, הלך לשרת בצבא במקומו. בדרך זו נפטרו בעלי הבתים מלמסור את בניהם לצבא, אפילו אם היו להם שישה ילדים, ותמורת זאת נתנו כסף לקהילה - מאה רובל היו די והותר...

אז מסרו לצבא גברים צעירים, אפילו בני שלושים, שהיו להם כבר חמישה או שישה ילדים. רווק בן שלושים היה קשה מאוד למצוא; בחור^[112] בן שבע-עשרה שטרם התחתן נחשב לרווק זקן, וזאת היתה בושא גדולה. החיילים המגויסים היו אפוא אבות לילדים, ולעתים אף לילדים רבים.

מובן שאת הפרושים כיבדו מאוד ולא מסרו אותם לעבודת הצבא. למרות זאת, בעירם שלהם חששו הלומדים להישאר. כל אחד חשש שמא יכעס אחד הפרנסים על אביו או על חותנו ואז הוא עלול למסור אותו לצבא. דברים כאלה אכן קרו ומאומה לא עזר. בקאמניץ היו פרושים רבים שישבו ולמדו. הסבים שלי, שהיו תחילה פרנסי-חודש ואחר כך סְבוֹרְשֶׁצ'יקים,^[113] אף פעם לא מסרו לצבא אברכים שידעו ללמוד. בחור שישב בבית המדרש וידע ללמוד, ולו משהו, היה יכול להיות בטוח שהוא לא יצטרך לשרת בצבא.^[114]

הפרושים בקאמניץ היו למדנים מן השורה הראשונה. בבית המדרש הגדול היו יותר משישים ש"סים, אפילו שהיו ישנים וקרועים פה ושם. אבל ידעו להסתדר עם מה שיש - זה שהגיע בלימודיו למקום הקרוע, החליף את הגמרא שלו עם אחר. ובאמת, בבית המדרש הגדול היתה הדרת קודש - הלומדים הגדולים עסקו שם בתורה, בעלי הבתים הגדולים התפללו, והזקנים, שישבו סביב השולחן הגדול שליד התנור הגדול, סיפרו מעשיות.

קאמניץ נחשבה לעיר היותר אנינת הדעת בכל פלך גרודנה. היו בה חקרנים ופילוסופים, שתמיד היו מתפלספים, מתפלפלים בגמרא ומתהדרים בחריפות. מי שנכנס לבית המדרש מצא תמיד סביב השולחנות יהודים מתווכחים על דף גמרא, או "תוספות",^[115] או מהרש"א.^[116] היו שם אברכים שנודעו בהצטיינותם במהרש"א, וכונו "מהרש"א-קעפלעך".^[117] הם הקדישו ימים ולילות כדי לפענח כל "ודו"ק או "ויש לישב", שבפירושי המהרש"א.^[118]

בית המדרש החדש, ש"התקנא" בבית המדרש הישן, משך אליו, הודות לגבאי הנמרץ שלו, את הפרושים והלומדים. ישבו שם אברכים מצוינים - בניהם או חתניהם של בעלי הבתים. אך הלומדים המבוגרים וסתם יהודים זקנים לא נטשו את בית המדרש הישן, וכך היו שני בתי המדרש מלאים בתורה.

כבר נאמר לעיל שקאמניץ היתה העיר האנינה ביותר בפלך גרודנה, אבל בכל זאת מחלוקות לא חסרו. עניין הנוגע לעיר יכול היה מיד לפלג את העיירה לשני מחנות. בחול המועד, ימים שאסור לעבוד בהם עבודות גדולות, התכנסו חברות חבורות בכיכר השוק שבלב העיר, סמוך לחנויות, מהרהרים על איזה נושא כדאי לפתוח במחלוקת. היו שם, כמובן, מחרחרי ריב, חדי לשון ועזי פנים, כלומר כאלה שהיו מסוגלים להכניס אגרוף בצלעות ולהפוך אותך לחולה. כאשר כונסה בעיר אסיפה, הם היו באים לבית המדרש הישן, ובאגרופים וצעקות הפריעו לאסיפה. היה שם בנאי אחד, שנחשב לשייגען^[119] של העיירה. הוא תמיד תמך בעניים, אף על פי שבעצם לא התכוון לכך. הוא התכוון רק לסכסך. הוא ידע שבצעקותיו לא ישיג מאומה, אבל הוא היה צריך לצעוק, והציבור אמר שהוא צודק. היו גם סכסכנים קטנים שלא יכלו לפתוח את פיהם באסיפה, אבל בשוק, בינם לבין עצמם, הפכו עולמות והסיתו אחד כנגד חברו. כמעט שלא היו מסוגלים לסיים את חול המועד ללא מחלוקת. הם כבר מצאו סיבות על מה לריב. בקאמניץ היו לא מעט בעלי מלאכה, אבל הם היו מאוד עניים. הפריצים העסיקו, על פי רוב, בעלי מלאכה מבריסק.

באותם ימים כמעט שלא היתה עיירה שלא היה בה "מוסר",^[120] וכמובן שגם בקאמניץ היה אחד כזה - איצ'ה שייטעס. הוא היה חייט שמטליא בגדים, אבל במקצועו זה עסק מעט מאוד. עבודתו האמיתית היתה ההלשנה. הוא לא הסתפק בהלשנה על אנשים בודדים, אלא הלשין על ערים שלמות. היה צועד ברגל לגרודנה ומלשין בעיקר על עסקי ה"סקזקה". אז היה הגוברנטור מקים ועדת חקירה מיוחדת, והעיר שעליה הלשינו היתה מתרוששת. פקידי הוועדה נטלו שוחד בלי בושה ונדרשו תשלומים כבדים. בסופו של דבר היה צריך לשלם לאותו איצ'ה שייטעס כדי שיחדל להלשין. הוא פשוט המיט אסון כמעט על כל הקהילות שבפלך גרודנה, והביא יגון ואנחה. לעירו קאמניץ היה לו בכל זאת מעט כבוד. חנופה לא חסכו ממנו, וכל אחד הודה בלבו לאלוהים שהמלשין הזה מניח את קאמניץ בשקט.

בראש השנה וביום כיפור היה עומד על בימת בית הכנסת ומתפלל בבכיות וביללות כאלה, שאפילו מי שלא בכה בתפילתו היה מוכרח לבכות ולצרוח עמו. בכיותיו הרעידו את עצמות המתפללים. הוא בכה כמו אדם מוכה ומיוסר. זכורני

תפילת מנחה של ערב יום כיפור בהיותי כבן תשע. פרצתי אז בבכי בגלל יללותיו של איצ'ה שייטעס. בכיתי כל כך הרבה עד שהתעלפתי והיו צריכים להחזיר אותי הביתה באמצע התפילה. אולם מיד לאחר יום כיפור הוא צעד לגרודנה להלשין על איזו עיר. [\[121\]](#)

בקאמניץ היה פרבר שנקרא זסטביה. תחילתו היתה ליד הנהר שהיו בו שלוש טחנות מים ומעליו נמתחו שלושה גשרים. על הנהר הזה הובילו בולי עץ גדולים מיער ביילווייז'ה. מן היער הזה המציאו לאירופה כל מיני סוגי עצים לבנייה, אפילו לתרנים של אניות. אבל את העצים הגבוהים אסור היה לחטוב. סוחר העצים מיער ביילווייז'ה - עוד קודם שר' יצחק זבלודובסקי מביאליסטוק נהיה מיליונר בזכות היער הזה - היו גונבים את העצים הגבוהים ומשחזים את שומרי היער. היה מי שהלשין על זבלודובסקי שגם הוא גונב את העצים הללו וכתוצאה מכך הגיעה ועדת חקירה מפטרבורג, [\[122\]](#) אבל זבלודובסקי "קנה" את חברי הוועדה בכסף, וכך יצא מן התסבוכת שעשויה היתה לעלות לו בקטורגה. [\[123\]](#)

את הזכות לחטוב עצים ביער קנה אחר כך גרמני ששמו זיגמונד. הוא היה גנב הרבה יותר גדול. הוא חי בעושר עצום עד שבעיירה סיפרו כי קיסר פרוסיה ציווה לצבוע את ארמונו בדוגמת ארמונו של זיגמונד. הוא היה מן הגדולים שברודפי התענוגות בפרוסיה. הוא גנב כל כך הרבה תרנים, עד שהרוויח מיליון רובל בשנה, ומובן שאחר כך בזבז את הכול. כשאוצר המדינה אסר על מכירת עצים מיער ביילווייז'ה, קנה זיגמונד תמורת חצי מיליון רובל אחוזה בסלץ שבפלך גרודנה, [\[124\]](#) ועבר לגור בברלין. אבל בשביל לחיות בברלין לא היה לו די כסף. בשנים שלאחר מכן הוא גר באחוזתו, אך בגלל הנשפים הגדולים שערך שם אבד כל כספו. הוא מת כעני.

כל בולי העצים של ביילווייז'ה, שנועדו להישלח לדנציג, [\[125\]](#) עברו דרך קאמניץ. בזכותם של זיגמונד והגרמנים שלו היתה בעיר פרנסה בשפע. כאשר שטו העצים על פני מימיה של קאמניץ התאכסן זיגמונד אצל ר' דוד-יצחק, שבאותה עת הרוויח לא מעט.

מן הבחינה הגיאוגרפית זסטביה היתה מרוחקת רק במשהו מקאמניץ, אבל באופיין הן היו שונות זו מזו כרחוק מזרח ממערב. על אף שבזסטביה לא היו לא רב ולא דיין, לא שוחט ולא בית עלמין, ואנשיה אפילו את מצרכיהם קנו בקאמניץ ואת עסקיהם עשו בה, בכל זאת היה להם אופי משל עצמם. היו שם גני ירק, וכמעט כולם התפרנסו מהם. הנשים והנערות שהו בהם כל הקיץ, שמרו עליהם וטיפלו בהם. היו אוכלים שם לחם שיפון עם מלפפונים וצנון. כולם היו

קמצנים ולכולם היתה פרנסה. בזסטביה היו רק מעט בעלי בתים גדולים ומיוחסים, כאלה שהיה להם מה להגיד בעסקי העיר ושהיו להם ילדים יפים. אבל אלה היו אנשי ריב ומדון ובכל מחלוקת שנתעוררה בעיר היו הם הראשונים לסכסך. היו להם תומכים לרוב, ואם החלו באיזו שהיא מחלוקת, זו עלולה היתה להימשך שנים. הם תמיד רבו עם סבא שלי, שעמד בראש הנהגת העיר, אבל כיוון שפחדו ממנו, הם נאלצו לחתור תחתיו בחשאי.

*

המחנכים של הילדים היו, כנהוג, המלמדים. [\[126\]](#) הראשון שבהם היה יעקב-בער המלמד, שכמעט כל ילדי העירה החלו את לימודיהם אצלו. ילד בן שלוש שנים, ואפילו צעיר יותר, כבר החל ללמוד אצלו את האלף-בית. אצלו למדו בערך שנתיים, עד שידעו לקרוא את התפילות ברהיטות וללא שגיאות. אחר כך עברו הילדים לרשותם של מלמדים שהורו חומש וגם גמרא למתחילים: משניות נבחרות וקלות, מתאימות לילדים, שכוננו "לקח טוב". [\[127\]](#) מכאן ואילך עברו למלמדים גדולים יותר ויותר, עד שהגיעו אל הלמדנים המופלגים, שאצלם כבר למדו בחורים מבוגרים ובניהם של בעלי בתים. אבל הלמדנים הגדולים היו גם כעסנים גדולים.

מקרב המלמדים הגדולים שבעיר היו שניים שהיכו את הילדים מכות רצח, הילקו ועשו מהם "חבילה". העונש האחרון היה הגרוע ביותר. המלמד היה מוריד את מכנסונו של הילד, מפשיל את כותנתו וחולצתו ועושה ממנו "חבילה". [\[128\]](#) בשעת מעשה היה הרבי [\[129\]](#) מחזיק בידיו שוט או מגלב ראוי לשמו, וכך היה הילד לומד את שיעור הגמרא. אם לא ידע איזו מילה, היה הרבי מצליף בו בכוח, ועל בשרו של הילד הופיעו מיד חבורות כחולות. ככה למד הנער במשך שעה רצופה. זה היה בכל יום חמישי: על הילדים הוטל לחזור בעצמם על הגמרא שהרבי לימד במשך השבוע, והסיבה לכך היתה, שבשבת נהג המלמד לבוא לביתו של כל ילד כדי לבחון אותו בגמרא. [\[130\]](#) אב שלא ידע ללמוד בעצמו היה מבקש מלמדן או מפרוש שיבחן את הילד, ואם הילד לא הבין את תלמודו, היה האב מאשים בכך את המלמד. זה כמובן לא מצא חן בעיניו של המלמד, והוא מצדו הוציא את כל כעסו על אותו חלק בגופו של הילד שאותו לא נהוג להזכיר בספרות.

שמו של אחד משני המלמדים הכעסנים שהזכרתי היה דוד המדובבל, שראשו היה מלא סבכי שיער. הוא היה כעסן ומפחיד, ואת הילדים כמעט שהרג במכותיו. אצלו נהוג היה להרים ילד לגובה ובכעס לשמוט אותו על הרצפה, כך שיפול כמת, ומקרה כזה אכן קרה. אחרי הלוויה לא העזו הוריו של הילד ההרוג

לומר אף לא מילה אחת על ר' דוד שהרג את בנם. מן הסתם כך רצה אלוהים, שהילד ימות אצל הרבי. כך מן הסתם צריך להיות, ואיש בעיר לא העלה על דעתו שדוד המדובלל אינו אלא רוצח. ^[131] אפילו בניו של מ"ס, שתמיד חיפשו את כל החטאים שבעיר כדי לעורר מחלוקת ולסכסך, שתקו במקרה זה, ור' דוד המדובלל נשאר בתפקידו כמלמד כמימים ימימה. אצלו למדו בחורים גדולים ובניהם הקטנים של בעלי הבתים, וכולם גמרו אצלו כשהם נכים.

המלמד השני, שהיה למדן גדול מקודמו, היה ר' דוד העיוור. הוא ראה רק בעין אחת, ומשום שהיה למדן גדול יצאו מתחת ידיו ילדים רבים שהיו ללומדים. אבל גם הוא היה כעסן איום. תמיד הרביץ לילדים והיכה בהם ללא רחמים. אצל המלמד הזה גם אני למדתי, אך על כך אספר בהמשך.

כבר סיפרתי שבאותם ימים התחתנו בגיל מאוד צעיר, גם הבנים וגם הבנות, דהיינו: בגילאים שבין שלוש-עשרה עד שבע-עשרה. הבנים היו זוכים בנדוניה, איש איש על פי כשרונו - בין מאתיים לאלף רובל - כדי שיוכלו להמשיך וללמוד, והחותן היה נותן "קעסט". ^[132] ב"תנאים" היו כותבים, שהחותן או האב יקחו לחתן מלמד, ואם לאחר החתונה יאכל הנער "קעסט" בבית אביו, אזי ימשיך ללמוד אצל אותו מלמד שאצלו למד קודם נישואיו. המלמד מצדו היה מלקה את החתן הקטן לאחר נישואיו בדיוק כמו שהלקה אותו קודם לכן.

בזמני כבר חדל הנוהג שאחרי החתונה חוזרים ללמוד ב"חדר". הרבי שלי, ר' דוד העיוור, אכן התלונן על כך והתגעגע לאותם זמנים טובים שבהם יכול היה להלקות את חתניהם הצעירים של בעלי הבתים. הוא היה נוהג לספר כיצד הלקה אז. למשל, פעם אחת באה ל"חדר" אמו של אחד התלמידים כדי לברך את בנה במזל טוב ולהודיע לו שזה עתה נולד לו בן. בדיוק אז היתה הדלת נעולה, וכשהאמא - כך סיפר הרבי - ניגשה לחלון להקיש על הזוגית כדי לאחל לבנה מזל טוב, הייתי אף אני עסוק עם השוט ב"מזל טוב" משלי, ועל כל מכה אמרתי: "מזל טוב לך עם הילד! שייגעץ שכמותך! מזל טוב לך עם הילדון!" ^[133]

בכל קאמניץ לא היה אף לא כתבן מקצועי אחד. לכתוב יידיש לימדו אותנו המלמדים. ^[134]

הדבר היחיד שלמדנו היה גמרא ומפרשיה. חומש לימדו אבל לא את כל הסדרה, ^[135] רק חצי. "עשרים-וארבעה" ^[136] לימד רק אחד - מוטקה המלמד. הוא לימד ילדים בגיל בינוני - בני תשע ועשר - גמרא ומעט "תוספות", שעה ביום לימד "עשרים-וארבעה", ושעה ביום היה מספר על נסים ונפלאות שחוללו הרבנים הגאונים. הוא ידע לתאר בחיוניות רבה את הגיהנום, אך ידיעותיו על

גן עדן היו דלות למדי. הוא אפילו צייר את הגיהנום על תמונה, את המידות ואפילו באיזה צד נמצאת הדלת. אבל את המידות של גן עדן ומאיזה צד נפתחת הדלת שם, לא ידע. מן ה'עשרים-וארבעה' לימד רק נביאים ראשונים: יהושע, שופטים, ספרי שמואל ומלכים - ולא יותר. אבל המלמדים האחרים, אלה שלמדו עם הבחורים הגדולים גמרא עם "תוספות" וכל המפרשים, בכלל לא לימדו תנ"ך. הם סברו שלימוד תנ"ך הוא אפיקורסות. [\[137\]](#)

שכר הלימוד היה שישים עד מאה רובל ל'זמן'. [\[138\]](#) מלמד שקיבל קצת פחות מארבעה רובלים לשבוע נחשב למלמד עשיר. המלמדים, שהתחילו ללמד את בני השלוש אלף-בית, קיבלו בין שישים לשמונים ילדים. עבור הילדים הללו שילמו שכר לימוד של רובל אחד ל'זמן'. עשירים שילמו עשרה גולדן ל'זמן'. כשהגיע הילד לגיל חמש הוא נשלח למלמד חומש, שאצלו כבר היו בין עשרים לשלושים ילדים. לו שילמו שלושה רובלים לכל ילד.

כשהחל הילד ללמוד חומש, ערכו האבות סעודה לכבוד המלמד, בהשתתפות כל ילדי ה'חדר' ובני המשפחה. כל בעל בית הכין "סעודת חומש" [\[139\]](#) על פי יכולתו. סבי, אהרן-לייזר, נהג לערוך סעודה שכזו לבן או לנכד ביד רחבה. הוא ציווה לשחוט עגל צעיר, ומפונדקו של טרינקובסקי היה נוטל יינות ומאכלים יקרים.

הילדים למדו חומש במשך שנה או שנתיים, כלומר את הפרק הראשון או לכל היותר שלושה פרקים בסדרה, ואחר כך העבירו אותם למלמדי הגמרא למתחילים. לאלה היו בין חמישה-עשר לעשרים תלמידים, ושילמו להם שכר לימוד של ארבעה רובלים לילד; העשירים שילמו חמישה רובלים ל'זמן'. היו מלמדים שלימדו גם חומש וגם גמרא למתחילים. עם התלמידים המצטיינים בחומש התחילו ללמוד "לקח טוב".

לאחר שהילד למד שניים-שלושה "זמנים" אצל מלמד הגמרא למתחילים, היה אביו מעביר אותו למלמד גמרא גדול יותר, שלמד עם הילדים ב'זמן' הראשון עמוד גמרא, וב'זמן' השני - דף גמרא. למלמד כזה היו רק כשנים-עשר תלמידים ושכר הלימוד לכל ילד היה שישה-שבעה רובלים ל'זמן'. אחרי שלושה "זמנים" מסר האב את הילד למלמד עוד יותר גדול, כזה שמלמד גמרא עם "תוספות". למלמד מסוג זה היו רק עשרה תלמידים ששילמו לו שמונה רובלים ל'זמן'. כל מלמד הורה לנערים מסכת תלמוד אחרת, בלי לשאול את תלמידיו מה למדו קודם לכן. זהו ההסבר לכך שלא היה שום סדר בלימוד, והחלפת המסכתות אצל כל אחד מן המלמדים בכל שנה או יותר הרסה לגמרי את שיטת הלימוד.

ילדים שלא היו מוכשרים ללימודים נשארו זמן רב ב'חדר' אחד, אבל

ילדיהם הבורים של בעלי הבתים הגדולים עברו ללמוד אצל מלמדים בכירים, כמו הילדים המוכשרים. האב היה מבקש מן המלמד שילמד את בנו כפי השגתו ולא כפי שהוא מלמד את הילדים המוכשרים; לכן הוא משלם לו ל"זמן" שלושה רובלים יותר מאחרים. בעלי בתים התביישו שבנם, הבחור הגדול, ילמד אצל מלמד של ילדים קטנים, וכך יצא שבכל "חדר" היו ילדים בורים וגסים שלמדו יחד עם ילדים טובים ומוכשרים. אף על פי כן, לא ביישו אותם. רוב הילדים הטובים באו ממשפחות עניות, ולכן נוצר איזון מסוים בין הילדים בשאלת הייחוס. הילדים הטובים לא התנשאו בשל למדנותם, וילדי בעלי הבתים לא התנשאו בשל ייחוסם, וכך כולם היו שווים.

הילדים למדו ב"חדר" משעה תשע בבוקר ועד שעה שתיים בצהריים, ואז עשו הפסקת אוכל של שעה אחת. בדיוק בשעה שלוש היו חייבים לחזור ל"חדר", שאם לא כן היו חוטפים מכות רצח, סטירות ומלקות. משעה שלוש היו לומדים כך: בקיץ למדו עד שקיעת החמה, עד שהמלמדים הלכו להתפלל מנחה בבית המדרש; בחורף למדו עם הילדים הקטנים עד שעה שמונה בערב, ועם הגדולים עד תשע. מנחה ומעריב התפללו המלמדים עם הנערים ב"חדר" עצמו. כך היו פני הדברים כל ימות השבוע, פרט ליום שישי. ביום שישי למדו הילדים כך: בחורף עד שעה שתיים, ובקיץ עד שלוש או ארבע. אפילו בשבת לא נתנו לילדים מנוח. ראשית כול, הילד היה נבחן, בנוכחות אביו, בידי המלמד או "מבין" אחר. בנוסף על כך צריך היה הילד לחזור על כל מה שלמד במשך השבוע שחלף, ואחר כך הלך שוב ל"חדר" כדי ללמוד עם המלמד פרקי אבות או מדרש. לילדים לא היה אף פעם זמן פנוי חוץ מבחגים: פורים, פסח, שבועות, ראש השנה, יום כיפור וסוכות. בסך הכול עשרים ושישה ימים בשנה.

*

הגויים שגרו בעיירה יחד עם היהודים לא היו צמיתים, ומספרם היה בערך רבע ממספר היהודים. [\[140\]](#) הם התגוררו בשני קצות העיר וגגות בתיים הקטנטנים היו מכוסים תבן. רובם היו קתולים ורק כמה עשרות היו פרבוסלבים. לכל גוי היו שדות ובית משלו, עם אסמים ורפתות, שוורים, פרות ועופות - כולם היו עשירים, ולא חסר להם דבר.

היו ביניהם אפילו גבירים אחדים, בעלי רכוש של כמה אלפי רובל, שאת בניהם שלחו ללמוד בבריסק. אחד מהם, ירמולוביץ', איש לא ידע מה גודל רכושו. אמרו עליו שהוא סוחר עם שדים, ואלה ממלאים אותו בכסף. באותם זמנים, כשלמאן דהוא היה הרבה כסף והאנשים לא ידעו מה מקורו, אמרו עליו שהוא נושא ונותן עם השדים ומרוויח מהם כסף. כולם פחדו להרגיז איש כזה,

שמא יבואו השדים להגנתו. גם מפניו של ירמולוביץ' חששו, וכולם חלקו לו כבוד בזכות השדים שלו. כולם בקאמניץ, מגדול ועד קטן, ידעו שהוא סוחר עם שדים. אנשים פחדו לעבור ליד ביתו, כמו שמפחדים מהליכה במעבה יער מלא חיות רעות. אבל ירמולוביץ' עצמו ניהל את חייו במידה ובחשבון. את בנו יאש שלח ללמוד בגימנסיה בוויילנה. היה זה ילד פראי ומפונק, שהילדים וגם ילדי הגויים פחדו ממנו. הוא סיים את הגימנסיה, זכה במדליית זהב ותודות לפרוטקציה הגדולה שהיתה לו נתמנה לאססור בעיירה כלשהי בפלך גרודנה.

לפי הנוהג המקובל אז היו לאססור שמונה-עשר דסיאטניקים ובראשם עמד קלויץ'-ווייט.^[141] הדסיאטניקים היו כולם קתולים, מפני שכך רצו הפריצים, והאיספראוויניק כמובן הסכים לכך. מעט הפרבוסלבים שהיו בעיר התייחסו לכך בהבנה ובלי טענות, בין כך ובין כך הם היו בני מעמד נמוך יותר מהקתולים וגם עניים יותר.

דווקא לאסובסקי, הדוקטור של קאמניץ, היה מעולה. הוא כבר התפרסם כרופא בוויילנה, אבל התיישב בקאמניץ בגלל אישתו, שהחזיקה משק קטן ליד רחוב מֶשְׁצ'אַנְסְקָה וכשלושים אלף רובל נוספים. הוא גר שנים רבות בקאמניץ. תרופות היו צריכים להביא מבריסק, וכשנזקקו בדחיפות לתרופה שלחו בעל עגלה, שייסע לשם כך במיוחד לבריסק, מהלך של חמישה מיל. לא פעם קרה, שהבקבוקון הקטן עם התרופה נשבר בדרך. אז היה צריך שוב לנסוע לבריסק, ועד שחזרו, החולה כבר הבריא מעצמו או מת. על ביקורו של הרופא צריך היה לשלם חמש-עשרה קופיקות והוא היה מגיע בכרכרה רתומה לזוג סוסים טובים.

היו בעיר כמה מרפאים נוספים.^[142] הטוב והמפורסם שבהם היה יוֹשְׁקָה. הוא עבד אצל דוקטור לאסובסקי. אביגדור, חצקל ודוד היו מרפאים פשוטים. בימי שישי הם היו נכנסים לבית המרחץ ושמים כוסות רוח^[143] למי שצריך. עשרות יהודים, בעלי בתים, אנשים בריאים, ביקשו אז שישמו להם כוסות רוח. כל מי שכאבה לו יד או רגל, קיבה או ראש, ידע שהתרופה האחת והיחידה היא כוסות רוח, וכמה שיותר.^[144] הדם היה ניגר על הגב כאילו רוצחים מישו.

בעלי הבתים הגדולים, כמו סבא שלי או יאָניע טרינקובסקי, לא עשו את זה בבית המרחץ, אלא קראו למרפא לביתם. סבא שלי היה עושה כוסות רוח כמה פעמים בשנה. אם משהו כאב לו, הוא קרא מיד לדוד המרפא שישים לו כוסות רוח.

בימי ראשון היו המרפאים, בעזרת נשותיהם, נותנים חיסון כנגד אבעבועות^[145] ומקזיזים דם מן האיכרים ונשותיהם. דוד ואביגדור גרו ברחוב

שלנו, רחוב בריסק, ובדרך כלל הגיעו האיכרים לשם. אני זוכר את בתיים של המרפאים מלאים וגדושים באיכרים - הם הצטופפו גם במרפסת הקטנה - ובקיץ אפשר היה להציץ בהם מבעד לחלונות הפתוחים. המרפאים החזיקו קערות גדולות של דם מתחת לידי האיכרים והאיכרות. סתם כוסות רוח לא הספיקו להם, משום שלדעתם הן לא מקיזות מספיק דם, והרי צריך להוציא הרבה!... האיכרים האלה האמינו רק בהקזת דם מן הוורידים. אם כאב להם משהו - דבר ראשון הלכו והקיזו דם, עד שיצא כמעט חצי טאפ. [146] נשות המרפאים לא ידעו לעשות כוסות רוח או חוקן, אבל להקיז דם הן ידעו היטב ועשו זאת כמה שרק יכלו.

לעומתם היה יושקה דוקטור מושלם. הוא בעצמו לא ערך ניתוחים, אבל עבד אתו בחור שלמד להיות מרפא והוא זה שחתך את הוורידים. כשדוקטור לאסובסקי מת, נהיה יושקה המרפא לרופא הכללי של קאמניץ ועשה את כל הנחוץ, כפי שלמד מלאסובסקי.

*

ב"תלמוד תורה" שלנו היו עשרים תלמידים ש"אכלו ימים", ולהם שני מורים. שלושה גבאים מיוחדים היו ממונים על ה"תלמוד תורה", והם היו אלה שדאגו לכסף. בדרך כלל אספו את התרומות מן ה"יישובניקים", בכפרים שמסביב לעיירה. בימי החנוכה צירפו אליהם שלושת הגבאים גם שלושה בעלי בתים חשובים, וביחד נסעו על פני הכפרים שמסביב לקאמניץ כדי לאסוף כסף עבור ה"תלמוד תורה". [147] הם לא דילגו על אף כפר. היישובים הקטנים מימנו את ה"תלמוד תורה", שלאמיתו של דבר נוהל בצורה מסודרת.

ה"תלמוד תורה" שכן בבית יפה. הילדים היו לבושים היטב, כמעט כמו ילדי בעלי הבתים, וגם אוכל לא חסר להם. שני מלמדים טובים למדו עמם. האחד לימד גמרא למתחילים, ואילו השני לימד את המתקדמים דף גמרא עם "תוספות". בשבת היו הגבאים מביאים למדנים כדי שיבחנו את הילדים. ה"תלמוד תורה" הזה, מלפני שישים או שבעים שנה, יכול בוודאי להעמיד בצל את "תלמודי התורה" המוכרים לנו היום, אפילו בערים גדולות.

אחרי שדיברתי על ה"תלמוד תורה" עולה מאליי בדעתי בית המרחץ. [148]

בית המרחץ של קאמניץ היה מאחורי חצר בית הכנסת, [149] למטה, ליד הנהר. מרחץ הזיעה, למען האמת, לא היה כל כך גרוע. בצד אחד של הכניסה היתה ערימה של אבנים לוהטות, שנתחממו מן התנור שהותקן תחתיהן. מי שרצה יכול היה ליטול דלי מים ולשפוך על האבנים, דלי אחד ושני ושלישי - עד שעלו אדים שאפשר היה להתבשל בהם. בחדר המרחץ עצמו היה מקווה של מים קרים.

בחדר הכניסה היה דוד ברזל, וביום שישי רתחו מימיו במשך כל שעות היום. משם היו כולם יוצקים מים רותחים לדליים. הבלן הוסיף כל הזמן מים באמצעות הקילון^[150] שהיה בבאר, בקצה האחר של הפרוזדור.

בחדר הכניסה הגדול ניצבו ספסלים רחבים, ושם פשטו כולם את בגדיהם. כתליו של חדר זה היו עתיקים, מלאים חורים גדולים וחריצים, והרוח נשבה בחזקה מכל הצדדים. האנשים שהתלבשו בצאתם מן המרחץ החם רעדו מקור ובימי שישי תמיד הצטננו רבים. אבל איש לא העלה על דעתו שצריך לתקן את הקירות ולסתום את החורים כדי שהרוח לא תנשוב. המדרגות שהובילו אל הבאר הקרה בחדר הכניסה היו קפואות. שכבת הקרח היתה עבה, וכדי לשאוב מים בחורף היו מוכרחים לצעוד ברגלים יחפות על שמונה המדרגות הללו. פלא שאף על פי שאנשים פסעו לא מעט פעמים על המדרגות אף אחד לא מת מקור.

הבלן חקר את בית המרחץ מן העיר ושילם תמורת החכירה סך של מאה רובל לשנה. הכסף הזה שימש כדי לשלם חלק ממשכורתו של הרב.^[151] מי שרצה להתרחץ שילם לבלן משהו בין דרייער^[152] לשלוש קופיקות.

מי הנהר שזרם ליד בית המרחץ היו רדודים ומזוהמים מאוד: מלוכלכים, ירוקים ומעופשים. מובן מאליה שבימינו, כשבעיית שמירת הבריאות היא שאלת חיים מרכזית שכל אחד מבין את חשיבותה, היו אומרים שמי המדמנה הללו של קאמניץ היו המקור לכל המגיפות בעיר. ובאמת, בכל שנה פרצו מגיפות בקרב הילדים הקטנים, ובאף עיר לא נפטרו כל כך הרבה ילדים כמו בקאמניץ. הם חלו בחצבת, אבעבועות, שְׁנִית, ועוד מינים שונים של מחלות ילדים. אבל מי באותם ימים בכלל חשב שמדברים כאלה נגרמות מחלות? מחלות - כך ידעו כולם - באות מאלוהים, והפיצה המעופשת נשארה כפי שהיתה.

קצת מעבר לביצה זרם הנהר, שדרכו העבירו את בולי העץ הגדולים מביילווויז'ה לדנציג. לא הרחק מחצר בית הכנסת, מול בית המדרש הגדול, היה מקום נקי בנהר שקרקעיתו חולית, ושם נהגו הגברים להתרחץ. היו מתפשטים מתחת לכיפת השמים ואת הבגדים והחפצים הניחו על הקרשים שסוחרי העץ הביאו לשם. על גניבת חפצים או שעונים איש לא שמע. היו מתפשטים, את החפצים הטמינו בתוך הקפוטה או שהשאירו אותם סתם על החוף. כך התרחצו במשך שעות, ולאחר מכן נטל כל אחד את חפציו שלו.

הנשים התרחצו הרחק מן הגברים, אבל במקום שהן רחצו היו המים כמעט כמו בבית המרחץ: רדודים ומעופשים. ככל שהרחקת יותר - אל המקום שבו השיטו את בולי העץ - כן היו המים נקיים יותר. אבל כדי להגיע לשם היה צריך ללכת רחוק, ומלבד זאת המים היו שם עמוקים יותר. בעצם, לפי השקפתי היום,

היו הגברים צריכים להתחלף עם הנשים. הגברים מן הסתם לא היו מתעצלים ללכת מרחק רב יותר כדי להתרחץ במים נקיים, ואילו לנשים זה כבר היה רחוק מדי ועמוק מדי. כך אפשר היה למנוע מן הנשים מלרחוץ בלכלוך הנוראי. אבל באותם הימים הגברים לא היו כל כך אביריים ומנומסים, ולא היה להם ממש איכפת שהנשים רוחצות בזוהמה.

קאמניץ נודעה בשחיניה. בצדו האחד היה הנהר צר ועמוק ומימיו רוגעים. הילדים יכלו לשחות שם למרחק של ויורסטה אחת או שתיים. אם מישו התעייף מן השחייה, היה יוצא ישר לאחו אשר על שתי גדות הנהר, נח קמעא וממשיך לשחות.

ליד בית המרחץ עמד ההקדש¹⁵³. בית זה לא נועד, חלילה, לחולים, אלא לאורחים - עניים אשר פקדו במסעיהם את העיירה וביקשו למצוא בה קורת גג. תמיד יכולת לפגוש שם שלוש-ארבע משפחות עניות. מראהו החיצוני של ההקדש היה נורא. מין חורבה ישנה, שגגה מט ליפול, ששמשות חלונותיה המנופצות סתומות בסמרטוטים שחורים ומזוהמים, ושדלתה שבורה. למשפחות שגרו שם היו על פי רוב גם תינוקות קטנים. אי אפשר לתאר את זה, וכשאני נזכר עכשיו בדבר האיום והעצוב הזה, בדלותם האיומה של המבוגרים והילדים הרכים שגרו שם, עובר בי רעד. אף לא אחד מנכבדי העיר, בעלי הבתים או בעלי הדעה שבעיר, התעניין בהקדש, כאילו כך צריך להיות.

הרב היה בקי גדול בש"ס ובפוסקים וגם בעל ייחוס גדול¹⁵⁴ - הוא היה חתנו של בעל "יסוד ושורש העבודה"¹⁵⁵. אביו היה ר' יחזקאל¹⁵⁶, חתנו של הגאון מווילנה¹⁵⁷ ובנו של ר' שמואל שהיה הרב של גליל מינסק¹⁵⁸. ר' יחזקאל ואישתו, בתו של הגאון, ערכו "גלות"¹⁵⁹. הם שוטטו ברגל על פני הכפרים, בחורף לבשו בגדי קיץ ובקיץ התעטפו בפרוות, ניזונו מלחם ומים וישנו על האדמה. כשאישתו של ר' יחזקאל נפטרה לבסוף מן הייסורים הללו, לקח הוא לאישה את בתו של ר' שמחה מגרודנה. ר' שמחה זה דרש מהנסיך רדז'יוויל¹⁶⁰ שישב לו מאה אלף דוקאטים¹⁶¹, שהלווה לו. כאשר תבע ר' שמחה את כספו ביקש רדז'יוויל להושיבו במאסר. ר' שמחה נמלט והיה לרבה של גרודנה¹⁶². לר' יחזקאל היו ארבעה בנים, וכולם היו גאונים ורבנים בערים שונות¹⁶³. אחד מהם היה רבה של קאמניץ.

שכרו של הרב היה שלושה רובלים לשבוע¹⁶⁴. יומם ולילה ישב ועסק בתורה. היו לו חמישה בנים ובת אחת, והם כולם חיו בדוחק רב. הרבנית התחננה בפני בעלה שיבקש תוספת לשכרו, לפחות עוד רובל לשבוע, אבל הוא

סירב. לאחר שהפצירה בו חזור והפצר, התחיל גם הוא לדבר על תוספת של רובל לשבוע. הוא נאלץ להרבות דיבור ובקשה, ולבסוף כינסו אסיפה גדולה בבית המדרש הישן, והחליטו כי כל אחד מבעלי הבתים העשירים ייתן בשעת הדלקת הנרות קופיקה אחת לרב. השמש היה הולך בכל יום שישי ואוסף את המטבעות שרק בקושי הגיעו לכדי רובל. לבסוף גם זה נפסק, והרב חי כל ימיו בדחקות. כאשר עמד הרב לחתן אחד מילדיו, נסע לקרוביו העשירים, והם שעזרו לו בהוצאות החתונה.

*

אנשי קאמניץ אהבו חזנים ומגידים.^[165] המגידים, שפעם הרבו לנסוע על פני המדינה כדי להטיף מוסר ל"עולם",^[166] לא פסחו אף פעם על קאמניץ. גם החזנים, שנדדו עם ה"משוררים"^[167] שלהם בערים ובעיירות כדי לעשות קצת כסף, הגיעו תמיד לקאמניץ.

מגיד שהגיע לעיר היה בא קודם כול אל הרב ונוטל ממנו רשות לדבר ברבים,^[168] למשל להספיד רב, שניים או שלושה, שנפטרו בשנה האחרונה. בדרך כלל לא התנגד הרב, ואף שלח את גבאי בית המדרש הגדול להודיע כי בא מגיד לעיר. השמש היה מכריז שבין תפילת מנחה למעריב, יישא היום המגיד מדברותיו. אז התמלא בית המדרש אנשים מפה לפה וגם בעזרת הנשים אי אפשר היה לזוז. על פי רוב פתח המגיד את ההספד בלילה גדולה ובבכי, עד שכמעט נמס: "הרב נפטר, רבותי, זהו כבר הקרבן האחרון. ומי יציל אותנו עכשיו מחטאינו הגדולים?" (הוא שכח שיכולים למות עוד עשרים רבנים). וה"עולם" החל לגעות בבכי.

אם המגיד היה מסוגל להביא כל כך הרבה אנשים לידי בכי, היה זה סימן מובהק שהוא מגיד טוב. הזמינו אותו אפוא שידבר גם למחרת בבוקר, ושוב בכו כולם. לאחר שדיבר המגיד, היו אוספים עבורו כסף. שלושה ימים לאחר שעזב המגיד את העיר היה מגיע מגיד חדש ועמו הספד חדש. מובן מאליו שהמגיד החדש, שהיה מוכשר מקודמו, גרם לכולם לבכות עוד יותר, וכך יצא שבני העיר בכו במשך כל השנה.

זכורני שפעם אחת הספיד אחד המגידים שלושה רבנים שנפטרו. קולו היה רועם וצורם. הוא צווח שהצדיק כלל לא נפטר בשל חטאיו, אלא מת כקרבן על חטאיהם של כלל ישראל. וכיוון ששלושת הגאונים והצדיקים הללו נפטרו בשל חטאינו, כבר אין עוד בנמצא צדיקים גדולים אחרים שיוכלו לכפר על חטאינו ועל כן נוטל עתה ריבונו של עולם את התינוקות הרכים מחיק אמותיהם. הוא סיים את דבריו בצרחת איומה וכולם ייבבו בקולי קולות. עכשיו יקחו לנו גם את

הילדים הקטנים!... הנשים כמעט התעלפו מרוב בכי. היתה לי אז אחות קטנה ושמה פייגלה. היא היתה תינוקת בת שנה ושערות ראשה היו מקסימות. אהבתי אותה עד מאוד, וכששמעתי שאלוהים עומד לאסוף אליו את הילדים הקטנים, ובתוכם גם את אחותי האהובה... התחלתי לגעוע בבכי עד שנפלתי מותש על הרצפה.

המגיד עזב את העיר, ואלוהים אכן היה "בעזרנו". מיד אחר כך פרצה מגיפת חצבת וילדים רבים - ובתוכם גם אחותי - מתו. בני העיר כעסו על המגיד ואמרו שהוא קילל את העיר. ניסו לתפוס אותו ולהחזירו לקאמניץ כדי לבוא עמו חשבון, אבל ללא הצלחה. וככה בכו היהודים בקאמניץ שלנו כל הזמן.

כמה פעמים בשנה הגיעו לשבת חזן גדול עם להקת משורריו. הם דווקא הביאו שמחה לעיירה. עברו אצלנו חזנים כמו ר' ישראל שקודר,^[169] ר' ברוך קארלינר,^[170] ר' יאָשע פינסק^[171] ורבים אחרים. חזן כזה היה נוטל בשכרו עשרים וחמישה רובל לשבת.

בשבת היה החזן מוזמן דרך קבע לסעוד על שולחנו של סבא, ואילו עוזריו, המשוררים, התארחו אצל בעלי בתים גדולים אחרים. במוצאי שבת אהב סבא לשיר זמירות. הוא הזמין אליו את בעלי הבתים הגדולים, הם שתו תה בצוותא, אכלו סעודת "מלווה מלכה",^[172] והחזן ומשורריו שרו עד אור הבוקר. למחרת בערב עשו אותו דבר בביתו של טרינקובסקי, בערב שלאחריו בביתו של דוד-יצחק, וכן הלאה. כל בעל בית היה מטיל מטבע כסף בכיסו של החזן, וכך היה החזן עוזב את קאמניץ גם שבע וגם עשיר.

מנהג היה בעיר - בחור שהתחתן ועמד לנסוע לעיר אחרת לאכול שם "קעסט", צריך היה קודם חתונתו להיפרד מכל בעלי הבתים החשובים. שמש בית המדרש הגדול ליווה את החתן לכל הבתים כדי שהבחור יאמר לכולם שלום.^[173]

את החופה היו מעמידים ליד בית המדרש הגדול, והרב, שהתגורר בקרבת מקום, היה מסדר את הקידושין. כל חתן היה צריך לשאת דרשה בשעת קבלת הפנים, בטקס ה"באָדעקנס". החתנים הכינו את דרשותיהם כמה חודשים קודם לחתונה. מובן שהבחורים המוכשרים הכינו דרשות עמוקות ומפולפלות, אבל אפילו הבחורים הפשוטים יותר הכינו דרשה כלשהי. ואפילו שתהיה זו דרשה פשוטה וקלה - העיקר שתהיה דרשה. שלא יזרקו להם ככה סתם בחינם את ה"דרשה-געשאַנק".^[174] זו צריכה להיות מתנת דרשה אמיתית.

*

אם נאמין למה שהיה רשום ב"סקזקה" הרי שבית העלמין היה גדול דיו.

אבל כיוון שגם אלה שלא היו רשומים שם הלכו לעולמם, היה צורך בבית קברות גדול יותר. המקום היה מגודר, בדרך כלל בגדר עץ. כמעט כל המצבות היו דומות: אבנים גסות שאינן גדולות ועליהן חרוטות כתובות הנצחה.

כשירדו הגשמים הגדולים שלפני פסח הוצף בית הקברות במים; המצבות נעקרו ממקומן והקברים נשטפו, ודווקא אלה של המיוחסים. לא הרחק משם נפרש בית הקברות על פני שטח גבוה, שהמים כלל לא הגיעו אליו. אבל אנשי קאמניץ החליטו שבמקום ההוא יש מין פחיתות כבוד, ודווקא במקום שבו היו הצפות קבועות קברו את כל היחסנים. כמעט שלא שמו לב לזה. הם רצו להיקבר למטה וזהו זה. למה? עד היום אינני יודע.

לא היו אז חברות קבורה רבות כמו שיש היום, רק "חברה קדישא" ^[175] אחת. הם לקחו כסף מן העשירים ואף פעם לא חסרו בסעודותיהם לחם עם בורשט. המחיר לעשירים היה בין שלושה לעשרה רובל. אני זוכר שכאשר נפטרה אישתו של קמצן ידוע, ככה פתאום בערב ראש השנה, רצו בני העיר ליטול ממנו חמש מאות רובל, אבל הוא עמד על המקח ורצה להוריד את המחיר לעשרה רובל. המתה היתה מונחת שלושה ימים, והקמצן בא לסבא שלי, ראש הקהל, וצעק: "מצדי תמליחו אותה..." ^[176] לא אתן לכם כל כך הרבה. לבסוף הוא נתן רק מאה וחמישים רובל; מאז שהעיר קאמניץ עומדת על תלה לא שולם אף פעם סכום גבוה שכזה.

בכל שנה, בחול המועד פסח, היו אנשי ה"חברה קדישא" מכינים פונץ'. אני זוכר שהם היו שותים מי דבש חמים; ^[177] הטעם לא היה רע כלל וכלל. אחת לשלוש שנים, בחנוכה, הם ערכו סעודה גדולה. ^[178] לסעודה הזאת הגיעו אנשים רבים. הם אכלו מנות ענק של דגים ואווזים. אחד הגבאים של ה"חברה קדישא", בעל כרס גדולה, היה גרגרן גדול במיוחד. הוא ידע שזהו המקום לאכול ככל יכולתך. אבל מה לעשות כשפשוט אי אפשר לאכול עוד? האיש יצא באמצע הסעודה מן החדר, תקע את אצבעו עמוק בגרון והקיא את כל מה שאכל. אחר כך חזר, כאילו לא קרה דבר, ובלע עוד חצי אווז. הסעודה הזאת עלתה כסף רב.

אמונות טפלות היו בעיר עד אין קץ. האמינו בשדים, בשטן ובכל הרוחות הרעות שבעולם. המלמדים תקעו לראשי תלמידיהם כל מיני סיפורי מעשיות על שדים. כולם גם ידעו בדיוק מה קורה לאדם שמגיע לעולם הבא ואיך הוא עולה לשמים ביום מותו. הם דיברו על זה כאילו ראו את הכול במו עיניהם.

כשבן אדם נפטר מניחים אותו על הרצפה, אבל לא על רצפה חשופה אלא על מצע של קש, כדי שכל אחד מאנצי הקש ידקור את גופו כסיכות. ^[179] רוחות

רעות סובבות את המת והולכות עמו לטקס הלוויה. כשקוברים אותו בא מלאך הדומה^[180] ושואל את המת: "מה שמך?" למזלו הרע שוכח המת השלימזל^[181] את שמו.^[182] מלאך הדומה משסע את בטנו, מוציא את מעיו וזורקן בפניו. אחר כך הוא הופך את גוייתו, מכה אותו בברזל מלובן באש, מענה אותו ומשסע את גופו לנתחים קטנים, וכך הלאה. כל אחד האמין בזה בוודאות גמורה.

אצלנו היו נושאים את המת עד לבית הקברות ומובן שנושאי המיטה התחלפו מדי פעם. בעיר שכזו מיד ידעו כולם על לוויה, וכיוון שמצווה ללוות את המת, באו כולם ליטול בה חלק. בראש הלך הקברן ובידיו קופסת צדקה גדולה עשויה פח ומלאה במטבעות הניקולאיות הגדולות^[183] שהאנשים הטילו לתוכה. המטבעות קשקשו בקופסה, והקברן היה מצווה בקול בוכים: "צדקה תציל ממוות!"^[184] אני זוכר את הפחד שחלחל לעצמות. כל אחד פחד ממלאכי החבלה הסובבים את המת. כל אחד חשב על מצבו הנורא של המת, וכל אחד ידע שזה גם יהיה סופו.

לתוכן הענינים

לדף הראשי של פרויקט בן-יהודה

^[1] סלופ - ביידיש: עמוד (מפולנית: slup). מגדל זה, שצבעו לבן והוא נראה ממרחקים, נבנה, כנראה, בסוף המאה הי"ג כחלק ממערך הביצורים הפולני שכוון נגד האיום הטטרי. גובהו שלושים ושבעה מטר, והיקפו שלושים וחמישה מטר. ראו: *Slownik geograficzny Królestwa Polskiego*, 3, Warszawa 1882, p. 764; ספר יזכור לקהילות קמניץ דליטא, זסטביה והקולוניות, תל-אביב תש"ל, עמ' 22-23. בפולקלור היהודי אכן זוהתה קאמניץ עם ה"סלופ", ראו: נח פרילוצקיס ואמלביכער פאָר ייִדישען פּאָלקלאָר, פילאָלאָגיע און קולטורגעשיכטע, א, וואַרשא 1912, עמ' 61, מס' 825.

^[2] פונט (funt) - ליטרה; פאונד. מידת משקל הנהוגה ברוסיה (החלק הארבעים של פוד; ראו להלן, הערה 26) ושווה ל-409.5 גרם. ראו: *Dictionary of Russian*.
Historical Terms from the Eleventh Century to 1917, Compiled by S.G. Pushkarev et al., New Haven & London 1970, p. 19

^[3] אלכסנדר השני (1818-1881) - עלה על כסאו בשנת 1855, לאחר מות אביו הצאר ניקולאי הראשון. בראשית תקופת שלטונו הונהגו רפורמות מקיפות במדינה, בכלכלה ובחברה, ובראשן ביטול הצמייתות ושחרור האיכרים בשנת 1861. גם היחס ליהודים הוקל בצורה ניכרת ורבים מהחוקים הברוטליים והמפלים שאפיינו את ימי ניקולאי בוטלו או רוככו, ובראשם חוק הגיוס לצבא, ששונה בשנת 1856 (ביטול מוסד הקנטוניסטים והשוואת גיוס היהודים לגיוס כלל האוכלוסייה). ראו: שי דובנוב, דברי ימי עם עולם, ט, תל-אביב תשכ"א, עמ' 212; ע' שוחט, "יחס הרוסים אל היהודים בימי אלכסנדר השני", ספר פנינה סיון, ירושלים 1989, עמ' 179-188.

^[4] יער ביילוייז'ה (Puszcza Białowieża) - אזור יערות ענק (1,140 קמ"ר), מן הגדולים באירופה, ששימש אתר ציד קבוע למלכי פולין ולצארים הרוסים. העיירה ביילוייז'ה (Białowieża), שבמרכז היער, שוכנת כשלושים וחמישה ק"מ מצפון לקאמניץ, ובה היה לצאר מעון קיץ. על היער, ראו: S. Schama, *Landscape and Memory*, New York 1995, pp. 37-74

[5] מיל - הכוונה למיל רוסי המכונה במקורות העבריים "פרסה" ושווה שבע ויורסטאות (ויורסטה שווה 1.0668 ק"מ; ראו להלן, הערה 27).

[6] קוטיק כתב את ספרו בשנת 1912 וכוונתו אפוא לתקופה סביב שנת 1850.

[7] סקזקה (revizski skazki) - הצהרת סיכום מיפקד אוכלוסין ברשות המקומית (בדרך כלל סיכום מספר הגברים בלבד) שהוגשה לשלטונות ושימשה לצורכי גביית מס וגיוס לצבא. ראו: *Dictionary of Russian Historical Terms* (לעיל, הערה 2), עמ' 126. יש לציין, כי לפי נתוני מיפקד 1847 היה מספרם הכולל של היהודים בקאמניץ 1,451 נפשות, מהם 645 גברים ו-806 נשים (אנציקלופדיה של גליות: בריסק דליטא, ירושלים ותל-אביב תשס"ו, עמ' 425). נתון זה בוודאי אינו מדויק, ויש להוסיף עליו - כפי שציין קוטיק - את מספרם הלא ידוע של ה"נעלמים", שהתחמקו מרישום מחשש לגיוס ולמיסוי.

[8] בשנת 1874 נערכה רפורמה מקיפה בשיטת הגיוס לצבא - הגיוס בכפייה בוטל, הקהילות שוחררו מאחריותן לגיוס מכסת טירונים (שיטת ה"רקרויטים"), הוטלה חובה אישית על כל נתיני המדינה בני עשרים להתייצב בפני ועדה שפעלה לפי קריטריונים קבועים, וניתן פטור לבני משפחות עניות ולבנים יחידים. ראו: י' סלוצקי, "תקנון חובת הצבא הכללית 1874 והיהודים", העבר, כא (תשל"ה), עמ' 3-19. תגובתם השלילית של יהודים חרדים, שראו ברפורמה זו גזירה גדולה אף יותר מגזירת ה"חטופים" בימי ניקולאי, משתקפת בספרות הזיכרונות. ראו למשל: ש' קופמן, זכרונות (תולדות ימי חי), תל-אביב תשס"ו, עמ' 43-47; א"א פרידמן, ספר הזכרונות (תרי"ח-תרפ"ו), תל-אביב תרפ"ו, עמ' 112-114.

[9] "מאי נעלם?" המצאה של עם חכם ונבון. ראו חכמי ישראל הרשות גובה מסים וארנוניות מקופת הציבור של כל קהילה לפי ריבוי אוכלוסיה ומטילה עליהם חובת הגוף להעמיד מתכונת חיילים לפי מיכסת נפשיותה. ובכן, הלא הדבר פשוט: הבה ונמעט את מיכסת נפשיותנו וניפטר מפורעניות רבות. אבל כיצד נפטרים מנפשות?... מבליעים בנעימה מספר ידוע של נולדים ואין כותבים אותם בספרי הפקודים. ה"נעלמים" גדלים ומגיעים לתורה ולחופה, מולידים מצדם בנים ובנות וגם לאלו אין זכר בספר הפקודים" (ח' צמרניסקי, עיירתי מוטילי, תל-אביב תשי"א, עמ' 114).

[10] ויסקי (Wysokie Litewskie) - כעשרים ושבעה ק"מ מדרום-מערב לקאמניץ. בשנת 1847 נמנו בה 1,475 יהודים, מהם 780 גברים ו-695 נשים. ראו: ש' ספקטור (עורך), פנקס הקהילות: פולין, ה, ווהלין ופולסיה, ירושלים תש"ן, עמ' 249-250; בריסק דליטא (לעיל, הערה 7), עמ' 425.

[11] לאורך הספר משתמש קוטיק גם במילה "שטעטל" (עיירה) וגם במילה "שטאט" (עיר). כאן וכאן כוונתו לעיירה, שבפי דוברי יידיש נחשבה כעיר קטנה. הסיבה לעירוב זה היא שהיהודים היו בעלי מעמד של עירונים גם כאשר גרו בכפרים ובעיירות.

[12] במקור: "צו שלעפן ווי אַ הערינג". דג מלוח הוא שם נרדף לאנשים נחותי דרגה וחסרי חשיבות, שרק כמותם אפשר היה למשוך לחנויות. ראו: ד' סדן, יריד השעשועים, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 81-86.

[13] במקור: "זיסע בראַנפנס". בדרך כלל היתה המילה בראַנפן שמורה לוודקה (היא היי"ש - ראשי תיבות: יין שרף), ואילו כאן הכוונה, כנראה, למשקאות אלכוהוליים כגון ליקר.

[14] שלכטיץ' (szlachcic) - אציל הנמנה עם מעמד השלכטה (szlachta), בני האצולה הפולנית הנמוכה, שלא היו עשירים ובעלי רכוש כמו המגנטים, האצילים בעלי אחוזות הענק. השו: ספר חי שלמה מימון כתוב בידי עצמו, תרגם: י"ל ברוך, תל-אביב תשי"ג, עמ' 54; צבי הירש ליפשיץ, מדור לדור, ווארשא תרס"א, עמ' 23.

[15] מתאוריו של קוטיק על פרנסות היהודים עולה תמונה מאוזנת יותר מזו המגמתית והדיכטומית ששרטטו משכילים רבים, על פיה הנשים הן שפרנסו את הגברים, שחבשו רוב זמנם את ספסלי בית המדרש, לדוגמה: "ויען כי פרנסות היהודים נעשו בימים ההם על ידי נשותיהם נשי חיל, והאנשים ישבו ספונים בבתיהם או בבית המדרש על התורה ועל העבודה... וגם האנשים אשר עזבו ברוב ימים את לימוד התורה... היו רק כעוזרים לנשיהם בחנות להושיט לה הסחורה" (אברהם-בר גוטלובר, זכרונות ומסעות, א, ירושלים תשל"ו, עמ' 86); וראו: מ' לוי, ערכי חברה וכלכלה באידיאלוגיה של תקופת ההשכלה, ירושלים תשל"ו, עמ' 151-153.

[16] במקור, מרוסית: "נאַטשאַלסטוואַ" (nachalstvo). ראו: *Dictionary of Russian Historical Terms* (לעיל, הערה 2), עמ' 64-65.

[17] על היחסים שבין יהודים ופריצים, ראו סיכום תמציתי: י' היילפרין (עורך), בית ישראל בפולין, א, ירושלים תש"ח, עמ' 95-98; ובהרחבה: M.J. Rosman, *The Lords' Jews - Magnate-Jewish Relations in the Polish-Lithuanian Commonwealth during the 18th Century*, Cambridge Mass. 1990. ראוי להקביל את תיאוריו של

[18] השוו: "המאושרים בבעלי המלאכה היו אלה, אשר חריצותם או הצלחתם עמדה להם למצוא קרבת אצילים אשר נתנום להתחכך מסביב להם להנאתם. לבעלי מלאכה כאלה היה די השם שהתכנו בו לבעלי מלאכה של פריצים ונעלו מעל אחיהם" (מדור לדור [לעיל, הערה 14], עמ' 53-54).

[19] על תנאי הדיוור בשל העוני הרב, השוו: "בית כזה לא היה (עפ"י רוב) מעון רק למשפחת בעליו, כי (לא יאמן, אבל כך היה) גם לשכנים אחדים. משפחות משפחות ישובו בבית אחד. בשכר דירה בחמשה, בעשרה, עד חמשה עשר ר"כ [=רובל כסף] לשנה, מצאה משפחה מעון לה בבית כזה" (מדור לדור, שם, עמ' 45-46). לצפיפות זו היו גם תוצאות לוואי מובנות - רעש, קנאה וסכסוכים בלתי פוסקים.

[20] בריסק (Brzesc Litewski; Brest) - בירת מחוז בריסק (פלך גרודנה), שאליו נשתייכה גם קאמניץ. בעיר זו, השוכנת כשלושים וחמישה ק"מ מדרום לקאמניץ, ישבו שלטונות המחוז, ובראשם האיספראוויק. ראו: א"ל פיינשטיין, עיר תהלה... כל הקורות לעדת ישראל שבעיר בריסק, ווארשא תרמ"ה; בריסק דליטא (לעיל, הערה 7); פנקס הקהילות (לעיל, הערה 10), עמ' 226-237.

[21] גוברנטור (gubernator) - מושל הפלך (במקורות העבריים מכונה: "שר הפלך"). ראו: *Dictionary of Russian Historical Terms* (לעיל, הערה 2), עמ' 28, ולחלן, הערה 37.

[22] יישובניקים (ישובניקעס) - כינוי ליהודים שהתגוררו בכפרים או באחוזות מבודדות ורוב הזמן היו מנותקים מחיי הקהילה. בני היישובים היו קשורים אל הקהילה הסמוכה למקומם, שילמו לה מסים ותמורת זאת נהנו משירותיה, התדיינו בפני רבניה והתפללו בחגים עם כל הציבור בבית הכנסת שבקהילה. השוו: מדור לדור (לעיל, הערה 14), עמ' 93-95. יישובים אלה - במיוחד הפרברים העירוניים הסמוכים לקהילה - כונו, מאז ראשית ימי הביניים, בשם "סביבות".

[23] אקונום (ekonom) - מנהל משק.

[24] מאַשקע הוא שם סטריאוטיפי של יהודי בפי הפריצים. ראו: צ' שפירן, "די ראָלע פון נעמען אין אונזער מאַמע-לשון", פילאָלאָגישע שריפטן, ב, ווילנע 1928, עמ' 180; פרידמן, ספר הזכרונות (לעיל, הערה 8), עמ' 258.

[25] במקור ביידיש: "פון אַ מאָרג ערד שניידט זיך אויס נישט מער, ווי ביז פיר שאַק סנאַפּעס". מאָרג (morg) היא יחידת שטח שהיתה בשימוש בליטא ושווה כשני אקר (acre), דהיינו כשמונה דונם (8,094 מ"ר), ראו: *Dictionary of Russian Historical Terms* (לעיל, הערה 2), עמ' 63; שאַק - מידה של שישים יחידות (ובעיקר, יחידת מטבע ליטאית של שישים גרוש, השווה לשניים וחצי זהובים פולנים); סנאַפּעס - שיבלים קצורות, אלומות.

[26] פוד (pud) - מידת משקל רוסית (ארבעים פונט; ראו לעיל, הערה 2) השווה ל-16,380 ק"ג. ראו: *Dictionary of Russian Historical Terms* (לעיל, הערה 2), עמ' 110-109.

[27] ויורסטא (versta) - מידת מרחק רוסית; שווה ל-1.0668 ק"מ. ויורסטא מרובעת שווה ל-1.138 קמ"ר. ראו: *Dictionary of Russian Historical Terms*, שם, עמ' 175.

[28] על החנויות המיוחדות שלבעליהן היה מונופול על מכירה לפריצים, ראו לעיל, סמוך להערה 12.

[29] קליפה - ביטוי הלקוח משפת הקבלה, ומשמעותו: שד או רוח רעה המשתלטת על האדם.

[30] כפי שיתברר בהמשך, משפחת טרינקובסקי (חִיצִיָּה [חיה] ויאָנִיעַ [יונה]) היתה מן המשפחות המכובדות בעיירה. הם החזיקו במסבאה ובפונדק שבו בילו הפריצים.

[31] להבדיל מחכירת נכס בודד, חכירה זו, שעליה ידבר קוטיק בהמשך בהרחבה, היתה חכירה כללית, ובמסגרתה החכיר האדון את כל רכושו - עיירה שלמה, על האחוזות הסובבות אותה, אדמותיה החקלאיות והצמיתים החיים בתחומה. החוכר מילא בפועל את מקומו של האדון, פיקח ושלט כמעט על כל תחומי החיים במסגרת הרכוש שהוחכר לו. הוא גם

היה רשאי, כפי שאכן נהגו אבותיו של קוטיק, להחכיר זכויות נפרדות לחוכרי משנה. ראו להלן, הערה 45.

[32] קומיסר (komissar) - הפקיד הממונה מטעם הפריץ על האחוזה ובעל הסמכות לניהולה. הפקיד שמונה כאחראי על כל האחוזה נקרא קומיסר ראשי (הויפט-קאמיסאר).

[33] הכוונה, כנראה, למרד הפולני בשנת 1794 נגד שלטונות הכיבוש הרוסיים (מרידות נוספות היו בשנים 1830-1831, 1863). מרד זה הונהג בידי טדיאוש קושצ'יושקו (Kosciuszko) ובעקבות דיכוי חולקה פולין בפעם השלישית. לא הצלחתי למצוא פרטים על אוסרסקי וייתכן שהשם משובש. קאמניץ איבדה את מעמדה כעיר השייכת למלך באמצע המאה הי"ח והועברה לרשותו של אציל ליטאי בשם וילחורסקי. ראו: ספר יזכור לקהילות קמניץ (לעיל, הערה 1), עמ' 26-27.

[34] גולדן - מטבעות זהב, זהובים; וכאן - מטבע של חמש-עשרה קופיקות רוסיות (ראו להלן, הערה 42).

[35] פרוסקה (Pruska) - במקום זה שכן ארמונו של אוסרסקי. באזור קאמניץ היתה עוד אחוזה בשם זה. ראו: להלן, פרק כב, סמוך להערה 14; p. 1889, Warszawa, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, 839.

[36] במקור: "ווארשעווער נאָמינעסטניק". נאמיסטניק (namestnik) היה, עד שנת 1874, תוארו של המושל הצבאי בפולין ותפקידו היה מקביל לזה של הגנרל-גוברנטור. ראו: *Dictionary of Russian Historical Terms* (לעיל, הערה 2), עמ' 66-67.

[37] גנרל-גוברנטור (general-gubernator) - המושל הכללי של הפלך. לא בכל פלך היתה משרה בכירה כזו, ובדרך כלל היה הוא ממונה על כמה פלכים. ראו: *Dictionary of Russian Historical Terms*, עמ' 19. כך למשל, הגנרל-גוברנטור שישב בוילנה היה אחראי על הפלכים הצפון-מערביים (פלכי וילנה, גרודנה, מינסק, קובנה, ויטבסק).

[38] לא היתה זו תופעה יוצאת דופן. על משחקי קלפים בהם נהגו להמר על נשים, ראו: י. ריבקינד, דער קאמף קעגן אַזאַרטשפּילן ביי יידן, ניו-יאָרק תש"ו, עמ' 55-68.

[39] ווייט - כאן הכוונה לפקיד המוציא לפועל באחוזה. נקרא ביידיש: וואַיט (בפולנית: Wjajt), או קלויץ-וואַיט (kliuch היא אחוזה). קודם החלוקות נחשב הווייט לנושא המשרה הרמה ביותר בערי פולין המלכותיות. הוא מונה בידי המלך ועמד בראש בית המשפט העירוני שדן בפלילים (למעשה שם זה נתגלגל כנראה מן המילה הלטינית advocatus). בשטחי האחוזה הגדולות תפקד חוכר-איכר כמעין ראש כפר, ואף הוא כונה ווייט. ראו: *Dictionary of Russian Historical Terms* (לעיל, הערה 2), עמ' 38 (Kliuchnik), עמ' 178 (voit); ר' מאהר, בלעטער פאַר געשיכטע, II (1938), עמ' 172; מ' נדב, "כיצד בוימה ונכשלה בשנת 1663 עלילת דם נגד יהודי ווהין שבליטא", בין ישראל לאומות - קובץ מאמרים שי לשמואל אטינגר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 60. על הקלויץ-ווייט, ראו גם להלן, הערה 141.

[40] שטעטל-געלט - כסף העיירה; והכוונה להכנסותיו של הפריץ מתשלומי החכירות של היהודים. ראו: י. ריבקינד, יידישע געלט, ניו-יאָרק תש"ד, עמ' 269.

[41] נהר זה, הנוזר להלן, הוא נהר לשנה (Lesna), מיובוליו של נהר בוג (Bug).

[42] קופיקה (kopeika) - מטבע קטנה של נחושת; משנת 1774 היו ברובל כסף מאה קופיקות. ראו: *Dictionary of Russian Historical Terms* (לעיל, הערה 2), עמ' 44.

[43] זסטביה (Zastawie) - בפולנית: מעבר לאגם. פרבר הסמוך לקאמניץ (וראו להלן), שכונה גם זמוסטי (Zamosty). בין זסטביה לבין קאמניץ הפריד נהר לשנה. ראו: פנקס הקהילות (לעיל, הערה 10), עמ' 250.

[44] בטחנות אלה, שהונעו בכוח נפילת המים על אופנים גדולים שהניעו אבני ריחיים, נהגו לטחון תבואה לקמח וכן לחבוט אריגי צמר. ראו: י"א קצוביץ, ששים שנות חיים - זכרונות חיי וחי דורי בישראל (1859-1919), ברלין תרפ"ג, עמ' 20.

[45] ארנדה (arendza) - חכירה (החוכר עצמו נקרא אַרנדר או אַרנדרטור, ומילה זו יוחדה ליהודי). תחום החכירות לצורותיו המגוונות היה הענף הכלכלי העיקרי של היהודים בפולין ושימש מקור מחיה לאלפי משפחות במשך מאות שנים. הוא נתבסס על הסכם בין האציל או בעל הנכס לבין החוכר - תמורת תשלום המוסכם מראש העמיד האדון לרשות החוכר אחוזה, נכס או חלקים ממנו, או זכויות גביית מכסים. באותה תקופה קצובה רשאי החוכר להפיק רווחים מן הנכס ככל שיוכל. ראו: *The Lords' Jews* (לעיל, הערה 17), עמ' 17.

[46] פלך קאליש (Kalisz), במערב פוילן ובסמוך לגבול עם פרוסיה; היה בין השנים 1807-1815 חלק מדוכסות ורשה, ולאחר מכן נכלל בתחומיה של פוילן הקונגרסאית שתחת השלטון הרוסי.

[47] בשנת 1861 נתבטלה הצמיחות בידי הצאר אלכסנדר השני. ראו לעיל, הערה 3.

[48] נראה שקוטיק ערבב בין שני דברים: יהודים אכן השתמשו בשיטות הערמה, כגון רכישת קרקע באמצעות אנשי קש נוצרים, אך היה זה קודם לביטול הצמיחות - כאשר בעלות על קרקעות נאסרה על מי שאינם נמנים עם מעמד האצולה - ולא לאחריה. השימוש בשמות נוצריים חזר לאחר שנתפרסמו 'התקנות הזמניות' של מאי 1882, שקבעו במפורש כי יש למנוע מיהודים לרשום על שמם חוזי חכירה על נכסי דלא נידי הנמצאים מחוץ לתחום הערים והעיירות. ראו: ב' דינור, "תכניותיו של איגנאטיב לפתרון שאלת היהודים וועידות נציגי הקהילות בפטרבורג בשנת תרמ"א-תרמ"ב", העבר, י (תשכ"ג), עמ' 19-21.

[49] רוויזור - מפקח מטעם השלטון המרכזי, שתפקידו לבדוק תקינות הליכים ביורוקרטיים שונים, ניהול חשבונות המס ורישום האוכלוסייה. חששות הפקידות המקומית מפני הרוויזור, הבא מן העיר הגדולה ועלול לחשוף שחיתויות קטנות וגדולות, משתקפות יפה ב"רוויזור", מחזהו הסאטירי של גוגול, שהוצג לראשונה ב-1836, באישורו המיוחד של הצאר ניקולאי.

[50] דסיאטניקים (desiatniki) - שוטרים מקומיים שהיו כפופים לאססור ותפקידם היה שמירת הסדר הציבורי ואכיפתו. ראו: *Dictionary of Russian Historical Terms* (לעיל, הערה 2), עמ' 11.

[51] סוקולקה (Sokalka) - עיר מחוז בפלך גרודנה; כשלושים ושמונה ק"מ מצפון-מזרח לביאליסטוק.

[52] שטיבל (רבים: שטיבלעך) - כינוי לבית קטן או חדר שיוחד לתפילת חסידים.

[53] "עין יעקב" - ספר שערך ר' יעקב בן חביב (מחכמי ספרד בדור הגירוש שגלה לסלונקי) ובו רוכזו ופורשו האגדות שבתלמוד. בשל פשטות העיון בו נתחבב הספר על הלומדים ונדפס בעשרות רבות של מהדורות בכל הדורות. בקהילות רבות נוסדו חברות לימוד מיוחדות ובבתי הכנסת נפוץ היה המנהג ללמוד - לבד או בקבוצה - בספר, ולהאזין לשיעורים מתוכו.

[54] יקטרינה - יקטרינה השנייה, קיסרית רוסיה משנת 1762 ועד למותה בשנת 1796.

[55] פיוטר - הכוונה, כנראה, לצאר פיוטר השלישי, בעלה של יקטרינה, שהיה קיסר רק במשך כמה חודשים בשנת 1762.

[56] פבל - בנם של יקטרינה ופיוטר. שלט כקיסר משנת 1796 ועד הירצחו בשנת 1801.

[57] מלחמת נפוליאון בנפרטה ברוסיה החלה בפלישת צבאותיו בחודש יוני 1812 ונמשכה שישה חודשים עד נסיגתו. מלחמה זו כונתה "מלחמת המולדת הגדולה", היא הונצחה ביצירות רבות (כמו "מלחמה ושלו" של טולסטוי) וחשיבותה רבה בעיצוב תודעתה הלאומית של רוסיה.

[58] פרושים - במאה הי"ט נתייחד הכינוי פרושים לאותם מבני החברה היהודית בליטא, שפרשו מנשותיהם ומבני משפחותיהם והתמסרו - בדרך כלל בעיר זרה - ללימוד תורה ברוח האידיאליזם של הגאון ר' אליהו מוויילנה ותלמידו ר' חיים מוולוז'ין. ראו: ע' אטקס, ליטא בירושלים - העילית הלמדנית בליטא וקהילת הפרושים בירושלים לאור אגרות וכתבים של ר' שמואל מקלם, ירושלים תשנ"ב; ש' שטמפפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה, ירושלים תשנ"ה. על הפרושים שאכלסו את הישיבות בעיירות שבליטא וברוסיה הלבנה, ראו: Pauline Wengeroff, *Memoiren einer Grossmutter - Bilder aus der Kulturgeschichte der Juden Russland im 19. Jahrhundert*, I, Berlin 1922, pp. 143-153; ע' שוחט, "הירקרוצינה" בימי הצאר ניקולאי הראשון וריבוי הישיבות ביהדות רוסיה", היסטוריה יהודית, 1/1 (תשמ"ו), עמ' לג-לח.

[59] "איכילת ימים" - ביידיש: עסן טעג. הסדר שרווח במזרח אירופה ועל פיו התארחו תלמידי הישיבות הזרים, שאינם בני הקהילה, בבתיהם של תושבי המקום. תושבי הקהילה הזמינו את הלומדים לאכול על שולחנם, ולכל בחור היה יום מסוים וקבוע אצל משפחה אחרת. תושבי הקהילה ראו לעצמם זכות לארח ולכלכל צעיר בן תורה והתחרו ביניהם על אירוח הלומדים המוכשרים. ואילו בין הלומדים היתה תחרות סמויה מי יזכה לאכול על שולחן של משפחות אמידות. ראו למשל: ששים שנות חיים (לעיל, הערה 44), עמ' 28-29,

[60] "אכילת קעסט" - ביידיש: עסן קעסט. הסדר שרווח במזרח אירופה ועל פיו יכלו צעירים מוכשרים להמשיך וללמוד תורה גם לאחר נישואיהם, על חשבון אבי הכלה, שהיה מעוניין לשדך את בתו ללמדן. ראו: ליטא בירושלים (לעיל, הערה 58), עמ' 63-84. צעירים אלו נקראו גם "לומדים", כינוי שבמקורו שימש לציון דרגת ידע של תלמידי חכמים בשלים, אך גם למי שעוסק בתורה בבית מדרש שבקהילתו ופרנסתו מוטלת, בצורה מלאה או חלקית, על הציבור, הורי אשתו או נדבנים יחידים בקהילה. ראו: י" כ"ץ, "נישואים וחיי אישות במוצאי ימי הביניים", ציון, י (תש"ה), עמ' 26; א' ריינר, "הון, מעמד חברתי ותלמוד תורה: הקלויז בחברה היהודית במזרח אירופה במאות הי"ז-הי"ח", ציון, נח (תשנ"ג), עמ' 287-328.

[61] בעלי בתים - כינוי ליהודים בעלי רכוש, על פי רוב סוחרים או חוכרים, שיכלו להרשות לעצמם להחזיק חתן צעיר שימשיך בלימודיו גם בשנות נישואיו הראשונות ויחיה על חשבונם.

[62] "טרפה-ביכלעך" - ספרים פסולים. כינוי לספרי השכלה, רומנים וכל דבר שאיננו בחזקת ספרי קודש. הקורא בספרים כאלה הוא בחזקת אפיקורס.

[63] קפטה - מעיל עליון ארוך ושחור שנהגו בני החברה המסורתית במזרח אירופה ללבוש, ורבים מן היהודים החרדים לובשים אותו גם בימינו.

[64] דין תורה - התדיינות בפני בית דין בראשות רב או דיין, הפוסקים על פי ההלכה, המנהג או השכל הישר בסכסוכים שונים, בעיקר אזרחיים, המובאים בפניהם.

[65] ארבעס - קטניות מבושלות, בדרך כלל גרעיני חימצה (חומס).

[66] הכונה ליער ביילויז'ה. ראו הערה 4.

[67] שנאפס - בגרמנית: Schnaps. סוג יין שרוף; בדרך כלל ברנדי.

[68] גרושן (Grosz) - מכונה גם "גדול". מטבע נחושת קטן השווה לחצי קופיקה רוסית, דהיינו החלק המאתיים של רובל כסף. במהלך המאה הי"ט הפך שם זה לציון של מט חסר כל ערך ("ניט ווערט קיין גראַשן" - אינו שווה פרוטה). ראו: *Dictionary of Russian Historical Terms* (לעיל, הערה 2), עמ' 28.

[69] פראגה (Praga) - פרבר השוכן מול ורשה, בגדה המזרחית של נהר הוויסלה. עד שנת 1764 לא הותרה ליהודים התיישבות של קבע בוורשה, בירתה של פולין, ועל כן נאי רוב היהודים שפעלו בה להתגורר בפראגה, שהיתה מרכז מסחרי ונהנתה ממעמד של עיר. בשנת 1791 סופחה פראגה לוורשה.

[70] על סוג מיוחד זה של בתי מרוח, שתפקדו גם כבית מלון לאצילים ולסוחרים, ראו: מדור לדור (לעיל, הערה 14), עמ' 31.

[71] טיקטין (Tykocin) - קהילה יהודית בגבול ליטא-פולין, עשרים ושישה ק"מ ממערב לביאליסטוק.

[72] יצחק זבולדובסקי (1781-1865) - גביר מפורסם שנתעשר ממסחר בעצים וזכה בתואר הרוסי היוקרתי "אזרח נכבד לדורותיו". ראו עליו: א"ש הערשבערג, פני ביאליסטאק - גרונט-מאטעריאלן צו דער געשיכטע פון די יידן אין ביאליסטאק ביז נאך דער ערשטער וועלט-מלחמה, א, ניו-יאָרק תש"ט (מפתח בערכו). ביאליסטוק (Bialystok) נמצא כמאה ק"מ מצפון-מערב לקאמניץ. זו היתה עיר מסחר גדולה שזכתה לפיתוח מואץ במהלך המחצית השנייה של המאה הי"ט ומספר תושביה היהודים, שהיו רוב מוחלט באוכלוסיית הע עלה בהתמדה: מ-761 יהודים בשנת 1765 ל-41,905 בשנת 1897. ראו: י' לעשצניסקי, דאָס אידישע פּאָלק אין ציפּערן, ברלין תרפ"ב, עמ' 71.

[73] גרודנה (Grodno), או הורודנה - בירת פלך גרודנה. מן העתיקות והמיוחסות בקהילות ישראל שבלטא. כמאה ארבעים ושניים ק"מ צפונית לקאמניץ. ראו: אנציקלופד של גלויות: גרודנה-גראַדנע, ירושלים תשל"ג.

[74] קוברין (Kobryn) - כארבעים ק"מ מדרום-מזרח לקאמניץ. ראו: ספר קוברין - מגילת חיים וחורבן, תל-אביב תשי"א; פנקס הקהילות (לעיל, הערה 10), עמ' 305-310.

[75] הנסיך הגרל איבן פיודורוביץ פסקייביץ (Paskevich) - הנציב הרוסי בפולין לאחר דיכוי מרד 1831. הוא התגורר בוורשה ועמד בקשרים ענפים עם הנהגת הקהילה היהודית, ראו: "שאצקי, געשיכטע פון יידן אין ווארשע, ב, ניו-יאָרק 1948 (מפתח בערכו).

[76] ניציבו - ברוסית: אין דבר, אין בכך כלום.

[77] על שעפסל (שבת, שעבסל) ולהקתו, ראו: "סטוצ'בסקי, הכליזמרים - תולדותיהם, אורח-חייהם ויצירותיהם, ירושלים תשי"ט, עמ' 117-119.

[78] בדרך - הכוונה לאדם שהנחה את טקס החתונה. הוא ידע להמציא חרוזים - לעתים מבדחים ואף גסים ולעתים עצובים ומעוררים לתשובה - ולהתאימם לאירוע. בדרך כלל היו הבדחנים משמיעים את חרוזיהם בחתונות ובסעודות מצווה. תיאורים ביקורתיים של בדחנים מצויים הרבה בספרות ההשכלה, ראו למשל: מ"א גינצבורג, אביעזר, ווילנה 1863, עמ' 69-72; זכרונות ומסעות, א (לעיל, הערה 15), עמ' 101-106. ראו עוד: "ריבקיד, "מפנקסו של חזן ובדחן", מנחה ליהודה - מוגש להרב י"ל זלוטניק ליובלו הששים, ירושלים תש"י, עמ' 235-257; א' יערי, "ספרי בדחנים", קרית ספר, לה (תש"ד), עמ' 109-126.

[79] באַדעקנס - טקס הקודם לחופה, שבו מכסה החתן - בנוכחות כל האורחים - את פניה של כלתו בהינומה או בצעף.

[80] עשרים גרושן שווים עשר קופיקות. ראו לעיל, הערה 68.

[81] מרד 1863 - התקוממות זו של הפולנים נגד שלטון הכיבוש הרוסי החלה בינואר 1863. הפולנים הצליחו להקים בוורשה ממשלה לאומית. לאחר כשנה וחצי דוכא המרד באכזריות, תוך מחיקה, כמעט לחלוטין, של כל שרידי הריבונות הפולנית. כמה מאירועי המרד והשפעתם על היהודים מתוארים להלן בפרקים ה, יג, כא-כב.

[82] לעקעך - עוגת דבש או עוגה בחושה הנאפית לכבוד שבתות ושמחות. ראו: מדור לדור (לעיל, הערה 14), עמ' 58-59; מ' קאָסאָווער, "ידישע מאכלים - אַ שטודיע אין קולטור-געשיכטע און שפראַכפאַרשונג, ניו-יאָרק תשי"ח, עמ' 100-106. על משחק המילים לעקעך-לקח: א' בערנשטיין - ב"ו זעגעל, ידישע שפריכווערטער און רעדענסאַרטען, וואַרשוי תרס"ח, עמ' 146, מס' 2078; ד' סדן, קערת אגוזים, תל-אביב תשי"ג, עמ' 474-475.

[83] תלמוד תורה - ילדי העניים קיבלו את חינוכם הבסיסי במסגרת מוסד שכונה "תלמוד תורה". מוסד זה מומן על ידי בני הקהילה או בני היישובים הקטנים הסמוכים לה. ילדים למשפחות אמידות למדו, בדרך כלל, בביתם, מפי מלמד פרטי, או עם קבוצה קטנה של נערים ב"חדר" שבביתו של המלמד.

[84] פירושו של כינוי זה אינו ברור. בפרק כה הוא נקרא "פאָטשאַשניק", כנראה גרביים (בפולנית: pończocha).

[85] המגיד מקלם - ר' משה יצחק בן נח דרשן מקלם (Kelme), היה מתלמידיו של ר' ישראל סלנטר, מייסד "תנועת המוסר", ונדע כאחד מגדולי המגידים בזמנו (על המגידים ראו להלן, הערה 163). הוא נדד בקהילות ישראל בליטא והתקף בחריפות את ההשכלה והלאומיות. ראו: א' דיינארד, זכרונות בת עמי, א, סט. לואיס תר"ף, עמ' 100-102, 109; פרידמן, ספר הזכרונות (לעיל, הערה 8), עמ' 8; ע' אטקס, ר' ישראל סלנטר וראשיתה של תנועת המוסר, ירושלים תשמ"ב, עמ' 198-204; ק' ליכטנשטיין, "תולדות הישוב היהודי בסלונים", בתוך: פנקס סלונים, א, תל-אביב 1962, עמ' סו-סז.

[86] כרטיסי הגרלה ממשלתיים, שנדפסו בסכסוניה והופצו גם ברוסיה. השוו: אַזאַרטשפילן ביי יידן (לעיל, הערה 38), עמ' 105-121.

[87] על פי דברי התלמוד: "המבזבז [לצדקה] אל יבזבז יותר מחומש שמא יצטרך [בעצמו] לבריות" (כתובות, נ ע"א).

[88] "עפרות זהב" - על פי "ארץ ממנה יצא לחם... מקום ספיר אבניה ועפרת זהב לו" (איוב כח, 5-6); והכוונה לאדמה משובחת שניתן להפיק ממנה רווחים נאים.

[89] לייקע - כינוי חיבה לשם לאה.

[90] כך במקור. נראה שזהו שיבוש והכוונה היא לאלהיה הנביא.

[91] מצה שמורה - מצה הנאפית, בזריזות ובהירות מופלגת, מקמח חיטים, שנשמרו במיוחד משעת קצירתן לבל יחמיצו. חסידים ויראים דקדקו לאכול בפסח רק ממצות

[92] כך במקור. כנראה הכוונה היא שאת מערכי העץ גירדו היטב בזכויות. השו: יריד השעשועים (לעיל, הערה 12), עמ' 202, אך ייתכן שהיו אלה מערכי זכויות ממש כדי שלא יחדרו פירווי בצק לסדקים שבעץ.

[93] השו: "הלחם היבש, פת קיבר, היה העושר להמוני עם בכל העתים ומה גם בעת היוקר... היו רבים אשר לא האמינו כי יוכל האדם לשבוע בפת חטה, והתפלאו על רוחב לב העשירים אשר יאכלו פת דגן נקיה" (מדור לדור [לעיל, הערה 14], עמ' 59).

[94] קרופניק - מן המאכלים הנפוצים בליטא. השו: "קרופניק זה מאי קא משמע לך! הלא כבר הורה זקן, ר' מנדלי: תבשיל אחד יש בעולם המרתיח ואינו פוסק בכל תפוצות ליטא כל ימות השבוע, ממש כסמבטיון הזה, וקרופניק שמו: אבל יש קרופניק ויש קרופניק!" - על סוגיו ודרכי בישולו, ראו בפירוט: עירתי מוטילי (לעיל, הערה 9), עמ' 169-170.

[95] קווארט - רביע; בערך חצי ליטר.

[96] בורשט - חמיצה; מרק ירקות חמוץ-מתוק, בדרך כלל מסלק (ויש המוסיפים כרוב, תפוחי אדמה, בשר או שמנת).

[97] הכוונה, כמובן, לקציצות הדגים הטחונות המכונות געפילטע פיש (דג מומלא). דרכי הכנתן - מתוקות או מלוחות - היו שונות מאזור לאזור.

[98] העלאת מחירי הדגים גרמה לא פעם לשערוריות בקהילות ישראל במזרח אירופה עד כדי הכרזת חרם על קניית דגים לשבת כל עוד לא יוזל השער, ראו בסיפורי ש"י עגנון, "הצפרדעים" ו"מזל דגים", עיר ומלוואה, ירושלים ותל-אביב תשל"ג, במיוחד עמ' 589-591, 612, 615 (המקרה המתואר שם מבוסס על שו"ת חסד לאברהם לר' אברהם תאומים, לעמבערג תרנ"ח, אורח חיים, סימן כו).

[99] השו: "די לנו במה שעודנו זוכרים, כי גם הגזרה אשר נגזר על איש לבל יקרא לעלות ולברך על התורה משך זמן ידוע, דכאה כחלל רוחו, ויהי בעיניו כזעום אלהים, וכנדח מתורת האדם" (מדור לדור [לעיל, הערה 14], עמ' 13).

[100] קוגל - מאפה שמנוני, בדרך כלל מאטריות או תפוחי אדמה, שמתבשל באדים במשך לילה שלם, ומקובל בין יהודי מזרח אירופה כמאכל מיוחד לשבת. ראו: שמואל הולנד, 'טעם המן - הקוגל וגלגוליו', עת-מול, 175 (תשס"ד), עמ' 22-23.

[101] טשאָלנט - חמין. תבשיל שעועית, תפוחי אדמה ונתחי בשר, שהוטמן בתנור בערב שבת, בתוך כלי סגור היטב, ונתבשל במשך כל הלילה.

[102] על סוגי הנרות למאור, ראו: מדור לדור [לעיל, הערה 14], עמ' 47-48.

[103] השו לתיאור השבת שם, עמ' 90-92.

[104] "שלחן ערוך" - ספר ההלכות שחיבר בצפת ר' יוסף קארו (1488-1575), הנחשב עד היום למקור העיקרי בספרות הפסיקה ההלכתית. הספר מחולק לארבעה "טורים" (אורח חיים, יורה דעה, חשן המשפט, אבן העזר) ומביא בלשון ברורה את פסקי ההלכה בכל תחומי החיים של היחיד והציבור. נדפס לראשונה בוונציה בשנים 1564-1565 והתפשט במהירות בכל העולם היהודי, לא בלי מחלוקות ופולמוסים שנמשכו קרוב למאה שנה. לספר נוספו במהלך הדורות הרחבות ופירושים ("נושאי כלים"), שהונדע בהם - ההגהות ("מפה") שחיבר ר' משה איסרליש (הרמ"א) מקרקוב, שבהן התאים את פסקי ה"שלחן ערוך" אל מנהגי אשכנז ופולין.

[105] סעודה שלישית - על פי ההלכה יש לאכול בשבת לפחות שלוש סעודות (ראו: רמב"ם, משנה תורה, הלכות שבת, פ"ל, ט). הסעודה השלישית (שכונתה "שלוש סעודות") נאכלת בבית לפני צאת השבת. החסידות, שהפכה סעודה זו למוקד רוחני וחברתי, הוציאה אותה מחוג המשפחה אל השטיבל החסידי, אך כאן מדובר בעיירה ליטאית "מתנגדית" ובה אוכלות המשפחות את הסעודה השלישית בביתיהן.

[106] הכוונה למזמור קיט בתהלים, הפרק הארוך ביותר בתנ"ך (מאה שבעים ושישה פסוקים), המתחיל בפסוק "אשרי תמימי דרך". נהגו לקרוא בבית הכנסת בשבת עם רדת

החשיכה.

[107] פשטלעך (יחיד: פשטל) - מילולית: פשטים, והכוונה דווקא לביאורים מפולפלים של סוגיה תלמודית. על פי רוב נאמרת מילה זו בנימה של זלזול, שכן פשטים אלה רחוקים מאוד מן המובן הפשוט של הכתוב. חריפות (או פלפול) היא תכונה המאפיינת יכולתו של למדן להעלות קושיות ולתרץ תירוצים על סוגיה תלמודית מתוך מגוון רחב של מקורות ועל ידי כך לפרש את הסוגיה באור חדש ומפתיע. דרך זו - שמשכה את לבם של הלומדים בגלל התחכום האינטלקטואלי ויכולת החידוש שבה - זכתה לביקורת חריפה בכל הדורות בשל התרחקותה מן הפשט וסכנת ההיגררות ל"פלפולים של הבל".

[108] ראו לעיל, הערות 58-60. את אוירת לימוד התורה בקאמניץ, כפי שהיא מתוארת כאן ולעיל סמוך להערה 53, ראו להשוות לתיאורי מנדלי את העיר הבדויה דלפונה, בסיפורו "בימים ההם": "אין אדם זוכה שם לכבוד אלא אם כן הוא חכם וירא שמים. לא הכיס מכבד את האדם אלא תלמודו. כך הוא המדה בליטא בכלל, ובפרט בעיר דלפונה, שהיא מקום תורה מעולם - עיר שכל בניה לומדים, שתי מדרשותיה מלאים תלמידי חכמים, זקנים ואברכים, בחורים ופרושים, הפורשים מנשיהם וגולים ממקומם כדי לעסוק בתורה, אוכלים ימים וחיים חיי צער; עיר, שבעלי מלאכה ורבים מהמון עם מתכנשים שם בבית המדרש, יושבים ועומדים סביב לשלחנות, בין מנחה למערב, לשמוע דברי תורה מפי הדרשנים, שדורשים לפניהם, איש אצל שולחנו, זה מקרא וזה מדרש אגדה, זה 'עין יעקב' וזה חכמה ומוסר; עיר שבכל שבת ויום טוב לפני המנחה המגיד עומד על הבימה מעוטף בטלית אצל ארון הקודש ודורש לפני העם בנעימה, מתבל את דבורו במשל ומליצה, בפסוקי נביאים, בשיחות חכמים וחדוידים, ומצית בלב כנסת ישראל אש אהבת קדש להשכינה" (כל כתבי מנדלי מוכר ספרים, תל-אביב תשכ"ו, עמ' רסד).

[109] חוק הגיוס הכפוי לצבא, בין השנים 1827-1856, זכור כאחת החוויות הטראומטיות של יהודי רוסיה בתקופת הצאר ניקולאי הראשון. ספרות רבה - זיכרונות ומחקרים - הוקדשה לנושא, וקוטיק עצמו חוזר אליו במפורט להלן בפרק ט.

[110] חטפנים - במקור ביידיש: "כאפערס". שליחי הקהל שעסקו בחטיפת ילדים - בעיקר "נעלמים" (ראו לעיל, הערה 9) או יסודות חלשים ו"שליילים" בקהילה (בני עניים, אלימים, מחללי שבת וכדומה) - בכוח הזרוע לשם גיוסם לצבא. ראו: ע' שוחט, "ההנהגה בקהילות רוסיה עם ביטול 'הקהל'", ציון, מב (תשל"ז), עמ' 181-183; M. Stanislawski, *Tsar Nicholas I and the Jews - The Transformation of Jewish Society in Russia, 1825-1855*, Philadelphia 1983, pp. 29-31; ולהלן בפרק ט.

[111] פרנס החודש - בראש חבר הפרנסים שניהלו את ענייני הקהילה עמד ממונה אחד, שהתחלף בכל חודש וכינויו היה "פרנס החודש". גם לאחר שנת 1844, כאשר ביטלו השלטונות את ה"קהל" (דהיינו אותו גוף ייצוגי שניהל את ענייני הקהילה היהודית), המשיך כינוי זה לשמש את האדם העומד בראש הקהילה, אף שכבר לא הוחלף בכל חודש, ראו: ביטול הקהל, שם, עמ' 144-153, ולהלן, פרק ב, סמוך להערה 5.

[112] בחור - רווק. אדם נשוי לא ייקרא "בחור" אפילו אם הוא צעיר לימים.

[113] סבורשצ'יק (sborschchik) - גובה המס והאחראי על גיוס החיילים מבני הקהילה. בעלי משרה זו מונו, על פי רוב, בידי מושלי המחוזות וצברו בידם כוח רב. לאחר ביטול הקהל המשיכו הסבורשצ'יקים למלא תפקידים מרכזיים בהנהגת הקהילות, בעיקר בתחומי גביית הכספים, ובפועל תפקדו כראשי הקהל. ראו: ביטול הקהל (לעיל, הערה 110), עמ' 161-165; *Dictionary of Russian Historical Terms*; (לעיל, הערה 2), עמ' 119; ולהלן, פרק ב, סמוך להערה 20.

[114] בחסתמכו, בין היתר, על קטע זה, הצביע שוחט על הקשר וההשפעה ההדדית שבין הפטור שקיבלו למדנים משירות בצבא לבין אוירת לימוד התורה שהשתררה בפלכים הצפון-מערביים של תחום המושב. ראו: ריבוי הישיבות (לעיל, הערה 58). עם זאת, לא דייק קוטיק, שכן אבי-סבו נפטר, ככל הנראה, עוד קודם לגזירת הגיוס. ראו: ביטול הקהל (לעיל, הערה 110), עמ' 150.

[115] "תוספות" - פירושים על סוגיות התלמוד, שחיברו חכמי ישראל בצרפת ובגרמניה במאות י"ב-י"ג ("בעלי התוספות"). מבחר מתוכם נדפס - לצד פירוש רש"י - בכל מהדורות התלמוד.

[116] מהרש"א - ראשי תיבות: מורנו הרב ר' שמואל אליעזר (אידלש) (1555-1631). מפרשני התלמוד החשובים. שימש רב בלובלין ובאוסטרהא שבפולין. ספריו המפורסמים "חידושי הלכות" ו"חידושי אגדות" כוללים ביאור של סוגיות תלמודיות ואגדות תמוהות בתלמוד. חיבורים אלה נדפסו כמעט בכל מהדורות התלמוד ונלמדו במזרח אירופה באופן שיטתי כחלק מלימוד הגמרא, רש"י ופירושי ה"תוספות".

[117] מהרש"א-קעפלעך - ראשים טובים היכולים לפצח את פירושי מהרש"א; השו: "בחור שכמותו, בלי עין הרע, בחור של מהרש"א ותוספות" ("נפש רצוצה", כל כתבי ש' בן-ציון, תל-אביב תשי"ט, עמ' יט). בזיכרונותיו סיפר משה לייב ליליינבלום, כי כבר בגיל עשר "הייתי מבין מעצמי איזה מהרש"א והלאיתי לפעמים את מורי ראש הישיבה בקושיות" ("חטאות נעורים", בתוך: מ"ל ליליינבלום, כתבים אוטוביוגרפיים, א, ירושלים תש"ל, עמ' 84; וראו גם: פרידמן, ספר הזכרונות (לעיל, הערה 8), עמ' 60.

[118] רבים מפירושו של מהרש"א לתלמוד מסתיימים במילים ודו"ק (=ודייק! והיו שפיענחו זאת כראשי תיבות: ודוחק קטן, או ודייק ותמצא קל), או "ויש ליישב", שמשמעו: עדיין הקושיה חזקה מן התירוץ. פירושים אלה היו אתגר אינטלקטואלי ללמדנים, שהשתדלו לפענח את תירוציו של מהרש"א ולשחזר את הקושיות שעמן התחבט ולא פתר. השו: ש' איינהורן, משלי עם ביידיש, תל-אביב תשי"ט, עמ' 97, מס' 427.

[119] במקור: "דער שטאַט-שייגעץ". בדרך כלל כינוי לגוי או לער יהודי שובב ומחוצף (גם: שקאץ או קונדאס). ראו: יודישע שפריכווערטער (לעיל, הערה 82), עמ' 274-275; קערת אגוזים (לעיל, הערה 82), עמ' 348; מ' זלקין (מהדיר), ספר הקונדס, ירושלים תשנ"ז, עמ' 8-11.

[120] "מוסר" - כינוי ליהודי המוסר לשלטונות מידע על מעשים בלתי חוקיים. "מוסרים" רבים עשו כן בשל בצע כסף - אם כסף שקיבלו מהשלטונות, אם דמי לא יחרץ שחטו מן הקהילות תמורת שתיקתם. השוו לניסוח דומה בסיפורו העברי של שלום עליכם "האוצר": "מלבד המוסרים והמלשינים, אשר תחרות המסחר הולידתם וקנאת איש מרעהו גדלתם, ימצא בכל עיר, לדאבון לבבנו ולחרפת כל העם, מלשין שאומנותו בכך, איש לשון אשר בחר לו המלשינות למקור פרנסה וכלכלה וממנה לחמו נמצא... והכול חולקין לו כבוד ונוהגים בו דרך ארץ, כי מוסר הוא". ראו: ח' שמרוק (מהדיר), שלום עליכם - כתבים עבריים, ירושלים תשל"ו, עמ' 113. על פי ההלכה על "מוסר" חל דין "רודף" ועל כן מותר להורגו בטרם יגרום נזק חסר תקנה לכלל ישראל. מקרים כאלה אכן התרחשו ברוסיה בימי ניקולאי הראשון, והמפורסם שבהם היה "מעשה אושיץ", ראו: ש' גינזבורג, "יהודים מלשינים בימים מלפנים", כתבים היסטוריים, תל-אביב תש"ד, עמ' 152-178; ד' אסף, דרך המלכות - ר' ישראל מרוזין ומקומו בתולדות החסידות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 163-175.

[121] מוטיב זה - המלשין שקורע את הלבבות בתפילתו - מצוי כבר קודם לקוטיק, בסיפור רציחתו של המלשין סינאגוג בשקלוב המתואר ב"קבורת חמור" מאת פרץ סמולנסקין. מלשין זה, שהוטבע בנהר על פי הוראת ראשי הקהל, "היה ממשפחה רמה ומושלם. - מספרים עליו כי בעת שהיה מתפלל היתה תפלתו זכה בלב תמים ובהימים הנוראים היה מתפלל בבכי ובצעקה כאחד התמימים". ראו: מ' קאמיאנסקייע, "תוחלת ממשכה", השחר, ה (תרל"ד), עמ' 393-394.

[122] פטרבורג - עד שנת 1918 היתה סנט-פטרבורג עיר הבירה של רוסיה ומקום מושבו של הצאר.

[123] קטורגה (katorga) - עונש של עבודת פרך והגליה, בדרך כלל לסיביר. ראו: *Dictionary of Russian Historical Terms* (לעיל, הערה 2), עמ' 110 (raboty katorzhnye).

[124] סלץ (Sielec) - עיירה בפלך גרודנה, סמוכה לפרוויזנה. ראו עליה בזיכרונותיו של זלצמן, מן העבר (לעיל, הערה 59); פנקס הקהילות (לעיל, הערה 10), עמ' 273-274.

[125] דנציג (Gdansk) - עיר נמל בינלאומית בצפון פולין, לחופי הים הבלטי. בין היתר, מרכז לסחר עצים שהובלו אליה בעיקר דרך נהר הוויסלה, החוצה את פולין מדרום לצפון.

[126] התיאורים המקיפים ביותר של הלימודים וההווי ב"חדר" הם עדיין מאמריהם של י' שטערן, "חדר און בית-מדרש", ייווא-בלעטער, 31-32 (1948), עמ' 37-130; א"מ ליפשיץ, "החדר", בספרו: כתבים, א, ירושלים תש"ז, עמ' שה-שפ. על ה"חדר" ועל המלמדים, ראו: י' כ"ץ, מסורת ומשבר, ירושלים תשי"ח, עמ' 217-222; צ' שרפשטיין, ה"חדר" בחיי עמנו, ניו-יורק 1943; S. Stampfer, "Heder Study, Knowledge of Torah, and the Maintenance of Social Stratification in Traditional East European Jewish Society", *Studies in Jewish Education*, III, Jerusalem 1988, pp. 271-289.

[127] "לקח טוב" - השו: "כאשר החילתי, במלאת לי שבע שנים, ללמוד גמרא, למדנו מתחלה ב'לקח טוב' - כעין גמרא למתחילים" (י' ניסנבויס, עלי חלדי, ירושלים תשכ"ט, עמ' 10). בילקוטי "לקח טוב" נכללו קטעי גמרא ופירושי רש"י, "תוספות" ומהרש"א, ראו למשל: ספר לקוטי הלכות הנקרא בשם לקח טוב, ווילנא תרי"א, ובמהדורות רבות נוספות (מהדורותיו הראשונות של ספר זה נדפסו בקופוסט, בערך בשנת 1820, ראו: יודאיקה ירושלים - תצוגה ומכירה פומבית, סוכות תשנ"ו, עמ' 84). השם "לקח טוב" הוא על דרך הפסוק, הנאמר גם בשעת הכנסת ספר התורה לארון הקודש: "כי לקח טוב נתתי לכם תורתי אל תעזבו" (משלי ד, 2).

[128] "חבילה" - במקור: "שטעלן אין פעקל". עונש דומה לזה נזכר בתיאורים שונים מגליציה. פרץ בהרב תיארו כטקס השפלה שבו המלמד היה פושט את בגדי הנענש, כותנתו הוגבהה עד לקדקדו, עד שעמד ערום כשבגדיו צרורים על גבו כמין חבילה. הילד הולקה בלי רחמים וחבריו ל"חדר" גלגלו עליו (ד' סדן, עיר ואם בעיני בניה, תל-אביב תשמ"א, עמ' 79). ראו עוד: מי וא"י ברור, זכרונות אב ובנו, ירושלים תשכ"ו, עמ' 234 (אברהם יעקב בראוור כינה עונש זה "קונא", ותיארו כטקס נדיר); בלו - ספר זכרון, תל-אביב תשל"ד, עמ' 210 (קשרו לגב הנענש חבילת סמרטוטים, לכלכו את פניו בפיח והעמידוהו בפינה); הינדה ברגנר, בלילות החורף הארוכים, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 66. השו גם: ליפשיץ, החדר (לעיל, הערה 126), עמ' שכו; ה"חדר" בחיי עמנו (לעיל, הערה 126), עמ' 127, 130-131; גרודנה (לעיל, הערה 73), עמ' 463; קופמן, זכרונות (לעיל, הערה 8), עמ' 20.

[129] רבי - המלמד כונה גם רבי.

[130] על הבחינות שנערכו בשבת לילדי ה"חדר", ראו: ליפשיץ, החדר (לעיל, הערה 126), עמ' שכא-שכב.

[131] מקרים כאלה אכן היו. יהל"ל מספר כי אחיו הגדול, שהיה בן שש, מת ממכות מלמדו (י"ל לוי, זכרונות והגיונות, ירושלים תשכ"ח, עמ' 37). לאכזריותם של המלמדים ולשוויין הנפש שבו נתקבלו המלקות כחלק מובן מאליו של שגרת החיים יש ביטויים לרוב בספרות הזיכרונות, ראו למשל: חיי שלמה מימון (לעיל, הערה 14), עמ' 72-73; זכרונות ומסעות, א (לעיל, הערה 15), עמ' 66-67; י ברמן, על נהרות אוקראינה, תל-אביב תש"ו, עמ' 123-124; קופמן, זכרונות (לעיל, הערה 8), עמ' 19-21; השו: מדור לדור (לעיל, הערה 14), עמ' 63; 121. I. Levitats, *The Jewish Community in Russia, 1844-1917*, Jerusalem 1981, p.

[132] "תנאים" - שטר שבו מפרטים הורי הזוג העומד להינשא את מועד ומקום הנישואין ואת התחייבויותיהם ההדדיות, בדרך כלל: תנאי ה"קעסט" ומשכו, שווי הנדוניה ופירוט הרכוש המועבר לרשות בני הזוג. טקס חתימת ה"תנאים" - הוא האירוסין בלשונו - נערך חודשים, ולעתים שנים, קודם לחתונה עצמה. ראו למשל: זכרונות ומסעות, שם, עמ' 88-89; חטאות נעורים (לעיל, הערה 117), עמ' 88-90.

[133] השו לזיכרונותיו של שמריהו לוי על דודו בן השש-עשרה (מזכרונות חיי, א, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 51): "בשעה שישב בחדר ולמד באו ובשרו לו פתאום את הבשורה, שאישתו מינה ילדה למזל את בנו בכורו. ואירע כך שמבשר הבשורה בא אל החדר ומצא את האב שטוח במחילה חצוי ערום על הספסל הקטן, והמלמד מקיים בו את הפסק... כשאמר לו השליח, שיזדרז ויתלבש ויבוא הביתה נענה המלמד ואמר בקרירות: בחילות זו למה? יש עוד פנאי, עדיין לא גמרתי..."

[134] קוטיק מרמז כאן לתופעה מוכרת: ברוב ה"חדרים" במזרח אירופה לא נהגו ללמוד כתיבה. הוראת הכתיבה הופקדה בידיהם של כתבנים ("שרייבערס"), שלימדו נערים ונערות בבתיהם, על פי רוב בשעות הערב, לכתוב יידיש או רוסית. לעתים ייסדו הכתבנים כיתות קטנות בבתיהם ושם לימדו גם קליגרפיה וכתביב איגרות. ראו: פי רקובסקי, לא נכנעתי, תל-אביב תשי"ב, עמ' 14; ה"חדר" בחיי עמנו (לעיל, הערה 126), עמ' 115-117, ולהלן בפרק כ, סמוך להערה 29.

[135] סדרה - פרשת השבוע. ב"חדר" נהגו ללמוד את פרשת השבוע, אך בדרך כלל לא הספיקו לסיימה ולמדו רק את החלקים הראשונים.

[136] "עשרים-וארבעה" - כך נקרא ביידיש ספר התנ"ך (שיש בו כ"ד ספרים).

[137] השו למסופר להלן בפרק כו, סמוך להערה 14. לימוד תנ"ך אכן לא היה מקובל בחברה המסורתית (ובמיוחד לא בחברה החסידית), ובדרך כלל הסתפקו בלימוד מקוטע של חמשת חומשי תורה. עם זאת, היו "חדרים" שבהם היה לימוד נביאים חלק חשוב מחומר הלימודים. ראו למשל: ששים שנות חיים (לעיל, הערה 44), עמ' 15. על הסיבות הגלויות והסמויות לכך שלימוד תנ"ך נחשב לאפיקורסות, ראו: א' פרוש, "מבט אחר על יחיי העברית המתה" - הבערות המכוונת בלשון העברית בחברה היהודית המזרח אירופית במאה הי"ט והשפעתה על הספרות העברית וקוראיה", אלפיים, 13 (1996), עמ' 65-106.

[\[138\]](#)

"זמן" - תקופת הלימוד, שנמשכה כארבעה עד שישה חודשים. בשנה היו שני "זמנים" - זמן חורף (מראש חודש חשוון ועד ט"ו בשבט) וזמן קיץ (מראש חודש אייר ועד ט"ו באב). ראו: ליפשיץ, החדר (לעיל, הערה 126), עמ' שכג-שכד.

[\[139\]](#)

"סעודת חומש" - סעודה זו, שכונתה גם "סעודת ילדים", נערכה - ב"חדר" או בחוג המשפחה - כאשר התחילו בלימוד החומש, ראו: ליפשיץ, שם, עמ' שנו-שנט. ייתכן שלסעודה זו מרמז הפתגם: "ויקהל-פקודי גיין מיט אנאנדער צו דער סעודה" (יודישע שפריכווערטער [לעיל, הערה 82], עמ' 188, מס' 2639), שפירושו: פרשיות "ויקהל-פקודי" - האחרונות בספר שמות - הולכות יחד לסעודה, שכן את לימודי החומש ב"חדר" נהגו להתחיל בפרשת "ויקרא".

[\[140\]](#)

סתם "גוי", לפי קוטיק, הוא בן מעמד העירוניים. מספרם המועט יחסית של העירוניים בקאמניץ ("רבע ממספר היהודים") מאפיין את הרכבה של האוכלוסייה באימפריה הרוסית בכלל, שמנתה בשנת 1851: 6.8 אחוז עירוניים לעומת 89.3 אחוז איכרים. ראו: ר' מאהלר, דברי ימי ישראל - דורות אחרונים, ה, מרחביה 1970, עמ' 13.

[\[141\]](#)

קלויץ-ווייט - ראו לעיל, הערה 39. השו: "נחוץ לדעת כי בערים הקטנות לא היו שוטרים ולא פאליצאיי ולא פקידי הממשלה, מלבד נוצרי אחד אשר נשא משרת 'קלוצוואיט', ומשרתו היתה להביא במאסר את כל עושה עול, יהיה גנב או רוצח. בית כלא לא היה לו, ואת רגלי החוטא שם בסד עץ עב... והחוטא ישב בבית הפקיד הזה עד אשר הוליוכו לעיר בירת המחוז" (זכרונות בת עמי, א [לעיל, הערה 85], עמ' 24).

[\[142\]](#)

קוטיק משתמש ביידיש במונח "דאקטאָר" לציון רופא, ואילו למרפאים - שלא היו בעלי השכלה רפואית מסודרת - הוא קורא "רופאים" או "פראָסטערע רופאים". בילדותו של קוטיק עדיין לא הורשו יהודי "תחום המושב" ללמוד רפואה - רשות זו ניתנה רק בשנות השישים של המאה הי"ט - ממילא מעט הרופאים היו בני האצולה הפולנית. ראו: מדור לדור (לעיל, הערה 14), עמ' 64-65.

[\[143\]](#)

כוסות רוח - ביידיש: "געהאָקטע באַנקעס". שיטת ריפוי מסורתית ועיקרה הצמדת מערכת כוסיות לגופו של החולה על ידי יצירת ואקום חלקי (חימום הכוס באמצעות נר). הריק גורם לריכוז הדם באותו מקום ולהקזתו. האמונה העממית היתה שבשעת מחלה רצוי לחדש את הדם שבגוף על ידי הקזתו - באמצעות כוסות רוח, עלוקות מוצצות דם, או היישר מן הוויד. כפי שציין קוטיק - האתר המקובל להקזת דם היה בית המרחץ. ראו: מדור לדור, שם, עמ' 52, 60.

[\[144\]](#)

השו: "רופא לא היה בדלפונה, אלא גלב מומחה, מקיז דם ומעמיד עלוקות וקרני דאומנא. כיון שחלה אדם מישראל מיד בא אליו הגלב הזה, מחץ לו מתנים זרוע אף קדקוד והטיפ ממנו דם רב בכל כלי אומנותו, וברך אותו אחר כך ברפואה שלמה" (בימים ההם [לעיל, הערה 108], עמ' רסו).

[\[145\]](#)

התרכיב נגד אבעבועות הוא החיסון המודרני הראשון נגד מחלה מדבקת (ראשיתו כבר בסוף המאה הי"ח) והוא מבוסס על חומר הנלקח מבהמות שלקו במחלה.

[\[146\]](#)

טאָפּ (רבים: טעפּ) - סיר, קדירה. וכאן: מידה לנוזלים, כ-4.5 ליטר.

[\[147\]](#)

על המנהג לאסוף מעות חנוכה ביישובים לשם מימון שכרם של כלי קודש, ראו במקורות שהביא ריבקינד, יידישע געלט (לעיל, הערה 40), עמ' 102-107.

[\[148\]](#)

על בית המרחץ וסדריו, ראו: מדור לדור (לעיל, הערה 14), עמ' 49-53. על ההווי שנקשר בו, ראו: "ספר הקבצנים", כל כתבי מנדלי מוכר ספרים (לעיל, הערה 108), עמ' צז-צט.

[\[149\]](#)

חצר בית הכנסת - ביידיש: שולחויף. השו: "אצל בית הכנסת עמד גם בית המדרש, ועל ידו עוד בתי מדרש המכונים קלויזן, וברוב הערים יעמוד גם בית המרחץ, ששם גם בית הטבילה, וגם ההקדש. והמגרש הזה אשר לנכסי היהודים הרוחנים, יכונה בשם 'חצר בית הכנסת'" (מדור לדור, שם, עמ' 87); וראו: בית ישראל בפולין, א (לעיל, הערה 17), עמ' 65.

[\[150\]](#)

קילון - במקור: "קלוטש" (קלויטשקע). מתקן לשאיבת מים מן הבאר. עמוד עץ שעליו רוכב מוט שבקצהו הנמוך קשורה משקולת אבן ובקצהו השני חבל המחובר לדלי שאותו מטילים במי הבאר.

[\[151\]](#)

כבר ב"תקנת 1804", שעיצבה את מעמדם המשפטי של היהודים ברוסיה הצארית, נקבע כי על הרבנים להסתפק במשכורתם ואל להם לגבות כספים תמורת טקסים דתיים שהם עורכים (שי אטינגר, בין פולין לרוסיה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 256). כדי להתגבר על איסור זה נהגו קהילות רבות לערוך שני תקציבים - אחד גלוי, שהוגש לאישור השלטונות, ואחד נסתר, שבו הופרשו כספים למען מוסדות ופעולות (כגון שוחד) שהשלטון לא הכיר בנחיצותם. בזיכרונותיו סיפר "רב צעיר", כי "באותו תקציב שהוכן בשביל הממשלה לקח תמיד

בית המרחץ מקום בראש, כביכול לצרכי תיקונים ושיפורים, אבל למעשה השתמשו בכסף זה לצרכי ה"שכירות" של הרבנים, ולהבדיל, לצרכי שוחד בשביל שרי הממשלה, כדי שיבטלו צרות רעות" (ח' טשרנוביץ [רב צעיר], פרקי חיים - אוטוביוגרפיה, ניו-יורק תשי"ד, עמ' 67; וראו: ביטול הקהל (לעיל, הערה 110), עמ' 195; יידישע געלט (לעיל, הערה 40), עמ' 40.

[152] דרייער - מטבע נחושת של שלושה גרושן השווה לקופיקה וחצי. במקומות רבים בתחום המושב המשיכו היהודים, בינם לבין עצמם, לנהל את חשבוניהם על בסיס המטבעות הפולניים הישנים - זהוב (זלוטי) וגדול (גרושן) - וכך צירפו לא פעם את סוגי המטבעות אלה לאלה. ראו: עיירתי מוטילי (לעיל, הערה 9), עמ' 33-35.

[153] הקדש - אכסניית חנים שמומנה בידי הקהילה. על פי רוב עמד הבניין בקצה העיר, סמוך לבית המרחץ, ונחשב למקום מזוהם ומאיים. "בית אשר היה לחרפה בעמנו. בכל עיר קטנה או גדולה נמצא בית בשם זה אשר היה להם להכנסת אורחים ולבית חולים. הלך עני כי בא לעיר, ידע כי עליו לסור אל 'ההקדש', וכי נפל למשכב התגולל שמה... בית ההקדש היה על פי רוב בקצה העיר או מחוצה, ואיש לא דאג כי יהיה נקי ואיש לא ידע מכל הנעשה שמה" (זכרונות בת עמי, א [לעיל, הערה 85], עמ' 64). השוו: מדור לדור (לעיל, הערה 14), עמ' 49-51; ערכי חברה וכלכלה (לעיל, הערה 15), עמ' 134.

[154] שמו של הרב והאב"ד של קאמניץ - אף שלא פרש בזיכרונות - הוא אברהם דוב הלוי (נפטר בסוכות תרכ"ז 1866; על פטירתו ראו להלן בפרק כז, סמוך להערה 13). אישתו היתה נכדת ר' אלכסנדר זיסקינד מגרודנה. שרידי מורשתו הספרותית נלקטו בידי נכדו, שהעניק להם את השם "זכר אברהם" (ראו: מ"א ניסנבוים, נחלת אבות, ירושלים תרפ"ו); ראו עוד בהקדמת בנו, ר' משה אב"ד גאטש, לספרו של זקנו, ר' אלכסנדר זיסקינד מגרודנה, קרני אור, ווילנא תרמ"ג; א' שטרן, מליצי אש, ווראנוב תרצ"ב-תרצ"ח (דפוס צילום: ברוקלין 1962), ט"ו תשרי, סימן קטז.

[155] הכוונה לר' אלכסנדר זיסקינד בן משה מגרודנה (נפטר בשנת 1794). ספרו הנודע, "יסוד ושורש העבודה" (נדפס לראשונה בנובידבור תקמ"ב), הוא ספר מוסר קבלי המדריך את האדם בהתנהגותו היומיומית, בתפילתו, ובמצוות שבין אדם למקום ובין אדם לחברו. ראו: יוסף קלוזנר, "ר' אלכסנדר זיסקינד מהורודנה - החסיד בין המתנגדים", ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 427-432; מ' פייקאז', בימי צמיחת החסידות, ירושלים תשל"ח, עמ' 51-53. הרב מקאמניץ לא היה חתנו, אלא נשוי לנכדתו.

[156] הכוונה לר' יחזקאל הלוי מבבוריסק (נפטר בשנת 1812), בנו של ר' שמואל הלוי ממינסק. אישתו, בזיווג ראשון, היתה בתו של הגר"א (שמה אינו ידוע). בזיווג שני נשא לאישה את בתו של ר' שמחה פריד מגרודנה; ראו עליו בהקדמת נכדו ל"קרני אור" (לעיל, הערה 154); מליצי אש (לעיל, הערה 154), כ"ט שבט, סימן רצז.

[157] הגאון אליהו מוויילנה (1720-1797), או הגר"א (=הגאון ר' אליהו). עמד בראש מאבקם של ה"מתנגדים" בחסידות, ונחשב לדמות המופת של אידיאל הלמדנות של יהודי ליטא. ראו: ח"ה בן-ששון, "אישיותו של הגר"א והשפעתו ההיסטורית", ציון, לא (תשכ"ו), עמ' 39-86, 197-216; ב' לנדוי, הגאון החסיד מוילנא, ירושלים תשל"ח; ע' אטקס, יחיד בדורו, הגאון מוויילנה - דמות ודימוי, ירושלים תשנ"ח.

[158] הכוונה לר' שמואל הלוי ממינסק, אביו של ר' יחזקאל מבבוריסק. היה רב בגליל מינסק ודור רביעי למהרש"א, ראו עליו בהקדמה לספר "קרני אור" (לעיל, הערה 154). ייתכן שהוא ה"רב הגדול מרא דאתרא החרף מוה"ר שמואל ב"מ יחיאל מיכל סג"ל", שנפטר בערב ראש חודש טבת תקע"ט. ראו: ב"צ אייזענשטאדט, רבני מינסק וחכמיה, ווילנא תרנ"ט, עמ' 41.

[159] גלות - חיי נדודים וצער שנטלו על עצמם חסידים ופרושים ובאמצעותם ביקשו לכפר הן על חטאיהם הן על חטאי עם ישראל שגרמו לגלות השכינה.

[160] רדזיוויל (Radziwill) - משפחת אצילים פולנית שהחזיקה ברשות נכסים רבים בליטא ובפולין. כאן הכוונה למושל ליטא, הנסיך קרול סטניסלאב רדזיוויל (1790-1734). דמותו ההפכפכה והאכזרית צוירה גם בזיכרונותיו של שלמה מימון (לעיל, הערה 14), עמ' 101-106.

[161] דוקאט (מאיטלקית: ducato) - מטבע זהב, שכונה גם "רעדל" או "אדום זהב", וברוסית: "צ'רבוניץ" (שווי: שלושה רובלים). ראו: י' ברטל, גלות בארץ - יישוב ארץ-ישראל בטרם ציונות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 205.

[162] הכוונה לר' שמחה פריד מגרודנה (נפטר בשנת 1813), בנו של ר' מרדכי מבבוריסק. שימש עד פטירתו כמורה צדק בגרודנה. ראו עליו: מליצי אש (לעיל, הערה 154), ח' אלול, סימן קצב; ולהלן בפרק ד, סמוך להערה 7. נוסח מצבתו: ש"א פרידנשטיין, ספר עיר גבורים, יכלכל קורות עיר הוראדנא מראשית ימי הוסדה, ווילנא תר"ם, עמ' 68. סיפורו של

קוטיק על ההלוואה שנתן ר' שמחה לרדזיוויל והניסיון לאסרו אינו ידוע ממקורות אחרים, וייתכן שנשתרבו כאן סיפור אחר לגמרי - סיפורם של ה"רדזיווילים" (=החוכרים הראשיים) היהודים מסלוצק, שעבדו בשירותו של הדוכס היירונימ רדזיוויל ונאסרו בשנת 1745 בשל חוב כספי גדול. ראו עליהם: "היילפרין", "גזירת וושצ'ילו", בספרו: יהודים ויהדות במזרח אירופה - מחקרים בתולדותיהם, ירושלים תשכ"ט, עמ' 277-288; א' טלר, "מסורת סלוצק על ראשית דרכו של הבעש"ט", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, טו (תשנ"ט), עמ' 15-38.

[163] רק שלושה מבניו של ר' יחזקאל מוכרים בשמותיהם: ר' לייזר מגרודנה (ראו עליו להלן בפרק ד, הערה 2), ר' אברהם דוב מקאמניץ, ר' יהושע סגל מוורשה (נפטר בשנת 1885; ראו עליו: קוטיק, מיינע זכרונות, ב, פרק ד; מליצי אש, שם, ב' שבט, סימן כו).

[164] כלומר כמאה וחמישים רובל בשנה. נתונים השוואתיים של הכנסות שנתיות של בעלי מקצוע שונים בתחומי המסחר והשירותים, ראו: ערכי חברה וכלכלה (לעיל, הערה 15), עמ' 285-286, הערה 39.

[165] מגידים - כינוי לדרשנים ומוכחים שהטיפו בבית הכנסת בענייני דת ומוסר, ועל פי רוב השמיעו דברי כיבושין ועוררו לתשובה ולמעשים טובים. בקהילות גדולות היו מגידים קבועים שנשכרו במיוחד לצורך זה והללו דרשו מדי שבת בשבתו. לקהילות קטנות, שבהן לא היתה משרה כזו, היו מגיעים מגידים נודדים שנטלו שכרם לאחר השבת. ראו: בימי צמיחת החסידות (לעיל, הערה 155), עמ' 96-172. עם התפשטותה של החסידות ירד קרנו של מקצוע זה, אך דווקא בעיירות ליטא הוא נשתמר לכל אורך המאה הי"ט ומגידים נודדים מילאו תפקיד חשוב בהתפשטותה של הלאומיות היהודית והציונות, ראו: א' לוז, מקבילים נפגשים - דת ולאומיות בתנועה הציונית במזרח-אירופה בראשיתה (1882-1904), תל-אביב תשמ"ה, עמ' 149-153.

[166] "עולם" - ביטוי ביידיש שמשמעו הציבור, או המון העם. השו: "טעם שאנו קוראים להמוון, 'עולם'... משום שכל אחד מישראל הוא עולם קטן" (י' ליפניץ, ספר מטעמים החדש, ווארשא תרס"ד, עמ' 12); וראו: יודישע שפריכווערטער (לעיל, הערה 82), עמ' 189.

[167] "משוררים" - כינויים של הנערים במקהלה המסייעת לחזן. עליהם ועל החזנים, ראו: מדור לדור (לעיל, הערה 14), עמ' 80-82.

[168] חובת הדרשן או המגיד ליטול רשות מן הרב מבוססת על תקנה קדומה שנהגה בקהילות ליטא. ראו: ש' דובנוב (עורך), פנקס מדינת ליטא, ברלין תרפ"ה, עמ' 33 (סימן קל), 144 (סימן תקצו).

[169] ישראל שקודר (1804-1840) - שמו המלא ישראל יעקב. רק מעט ידוע עליו; שם משפחתו קשור כנראה בעיירה שקוד (Skudodas; מחוז קרטינגה) שבה כיהן כחזן. ראו: א' זאלודקאָווסקי, קולטור-טרעגער פון דער אידישער ליטורגיע, דטרויט 1930, עמ' 26-27 (ושם מסופר על הזמנתו של שקודר לעבור לפני התיבה בוויילנה בשבת שבה ביקר מונטיפיורי בעיר. שקודר נפגע מן הצפיפות הגדולה ששררה במקום וכעבור כמה ימים נפטר. סיפור זה בדוי, ככל הנראה, ואינו נזכר במקורות הרבים המתארים את ביקורו של מונטיפיורי בוויילנה); ח' הריס, תולדות הנגינה והחזנות בישראל, ניו-יורק תשי"א, עמ' 410.

[170] ברוך קארלינר (נפטר 1871) - אף שלא ידע לקרוא תווים נחשב לאחד מגדולי החזנים החסידיים בזמנו. שימש חזן בעיר מולדתו קארלין, בקובנה, בבריסק ובקאמניץ-פודולסק. מעט זיכרונות עליו: עיירתי מוטיילי (לעיל, הערה 9), עמ' 109-114; ראו גם: מ"ש גשורי, "פולמוס ונגינה", בריסק דליטא (לעיל, הערה 7), עמ' 106-107; קולטור-טרעגער פון דער אידישער ליטורגיע, שם, עמ' 215-216; תולדות הנגינה והחזנות בישראל, שם, עמ' 418.

[171] יאָשע פינסקר - לא מצאתי פרטים אודותיו. ייתכן שהכוונה לחזן יוסף אלטשולר, שכונה גם יאָשע סלאָנימער (1839-1908) ושימש חזן בסלונים ובגרודנה. ראו: קולטור-טרעגער פון דער אידישער ליטורגיע, שם, עמ' 130-133.

[172] מלווה מלכה - סעודה הנערכת במוצאי שבת ובה מלווים כביכול את שבת המלכה בצאתה.

[173] על מנהג פרידה זה מספר גם מ"א גינצבורג, יליד סלנט שבליטא: "ב' ר"ח אדר ראשון תק"ע [1810] סבותי על פי אבותי בלויית שמש הקהל את בתי עיר מולדתי להפטר מן העיר אשר נולדתי וגדלתי ביניהם" (אביעזר [לעיל, הערה 78], עמ' 67).

[174] דרשה-געשאַנק - דורון דרשה. כך כונו המתנות שהיה מקבל הזוג לנישואין, כביכול שכר תמורת הדרשה שנשא החתן; השו: "בינתיים ידרוש החתן את דרשתו וכל

העם שומעים. אז יעמוד הבדחן ויפריע את החתן באמצע דרשתו, ויתחיל הוא את דרשתו בדרך שחוק והיתול... אחרי המהתלות האלה יקרא הבדחן: "דרשה-געשאנק! וכל המסובים, מאבות הזוג ועד הקרובים והרחוקים, כולם יתנו איש מנחתו, אלה בזהב ואלה בכסף ואלה בכלי חפץ, והבדחן יקרא בקול את שם כל אחד מהותניים" (זכרונות ומסעות, א [לעיל, הערה 15], עמ' 104).

[175] "חברה קדישא" - מילולית: חברה קדושה. כינוי שיוחד בעיקר לחברת "גומלי חסד של אמת" - חבורת מתנדבים שקיבלו על עצמם לעסוק בכל צורכי המת, טהרתו, לווייתו וקבורתו. חבורה כזו היתה בכל קהילה ועם חבריה נמנו האישים הנכבדים ביותר ובראשם רב המקום. היתה זו החברה החשובה בקהילה ובשל ההוצאות הכרוכות בפעילותה - גם העשירה ביותר. ראו: מסורת ומשבר (לעיל, הערה 126), עמ' 186-194.

[176] במקור: "זאלצט זי איין", וכוונתו: יכולים אתם לעשות בגופתה כרצונכם ואפילו להמליח אותה (שכן כך ניתן לשמור בשר לאורך זמן).

[177] מי דבש - תמך (ביידיש: מעד; בפולנית: miłd). משקה אלכוהולי מתוק העשוי ממהילת מים ודבש והתססתם.

[178] הסעודה השנתית של אנשי "חברה קדישא" נערכה במוצאי ט"ו בכסלו (ובדרך כלל בז' באדר), עם תום יום התענית שקיבלו על עצמם החברים בחברה. מנהג של סעודה תלת-שנתית, שעליו כתב קוטיק, אינו מוכר ממקורות אחרים. סעודות הקברנים, על שפע המזון והמשקאות והגרגרות והסביאה שנתלו להן, תוארו ביצירות ספרות רבות, כגון "קבורת חמור" לפרץ סמולנסקין ו"פאנדרי הגיבור" לזלמן שניאור. ראו: מדור לדור (לעיל, הערה 14), עמ' 63-64; זכרונות בת עמי, א (לעיל, הערה 85), עמ' 66-67.

[179] "טעם שמשמין המת על גבי קרקע, כי קרקע עולם אינו מקבל לא טומאת מת ולא טומאת מדרס וכו'". ואם יניחו המת במטה... כל שכן שידרסו ויחזיקו בו הרוחות" (א"י שפרלינג, טעמי המנהגים ומקורי הדינים, ירושלים תשי"ז, סימן תתרטו). טעמים נוספים, ראו: ח' חיות, "גלייבונגען און מנהגים אין פארבינדונג מיטן טויט", פילאָלאָגישע שריפטן, ב, ווילנע 1928, עמ' 300-301; השו"ל להלן בפרק כח למסופר על מות הסבתא.

[180] מלאך הדומה - שמו של המלאך הממונה על השאול (השוו': "לא המתים יהללו יה ולא כל ירדי דומה" - תהלים קטו, 17). על ילדי ה"חדר" שדמיונם גדוש אמונות שכאלה כתב מ"א גינצבורג: "הילדים החפזו עלי דברי חיבוב הקבר את דבר המלאך המות אשר הוא כולו עינים, את מלאך הדומה המקיץ בשבט עברתו את מתי עולם מתרדמתם, ממלאכי חבלה שדים ומזיקים רוחות ולילית מכשפים ובעלי שם ואלף הבלים כיוצא באלה" (אביעזר [לעיל, הערה 78], עמ' 13).

[181] שלימזל - ביש מזל, רשן ובלתי זריז. מקור המילה, כנראה, בגרמנית: schlimm (רע, גרוע). השוו': יודישע שפריכווערטער (לעיל, הערה 82), עמ' 281-282; ד' סדן, "לסוגיה: שלומיאל", אורלוגין, 1 (1950), עמ' 198-203.

[182] מוטיב זה - מת השוכח את שמו - מצוי כבר במקורות מדרשיים מימי הביניים. ראו: י"ל זלוטניק, "בני בלי שם - על דבר המתים השוכחים את שמם", עדות, ב (תשי"ז), עמ' 217-225.

[183] הכוונה למטבעות מתקופת הצאר ניקולאי הראשון. קוטיק מוסיף כי היו אלה מטבעות המכונים "דרייערס" (שלושה גרושן) ו"פירערס" (ארבעה גרושן), ראו לעיל, הערה 152; השוו': "לפי הרגיל היתה המטבע היוצאת לצדקה הקטנה שבקטנות הנקראה אז 'חצי גדול' והוא רבע הקאפייקע" (מדור לדור [לעיל, הערה 14], עמ' 56).

[184] המנהג לתת צדקה בשעת לוויית המת הוא קדום ושורשיו בתקופת התלמוד. ראו: ש' גליק, אור לאבל - להתפתחותם של עיקרי מנהגי אבלות במסורת ישראל מלאחר הקבורה עד תום השבעה, ירושלים תשנ"א, עמ' 127-133; גלייבונגען און מנהגים (לעיל, הערה 179), עמ' 316.